Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vrijplaats voor de kunsten : de Haagse Vrije Academie 1947-1982

Gras, S.

Citation
Gras, S. (2017, October 31). *Vrijplaats voor de kunsten : de Haagse Vrije Academie 1947-1982*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/58879

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/58879

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:
http://hdl.handle.net/1887/58879

Author: Gras, S.
Title: Vrijplaats voor de kunsten : de Haagse Vrije Academie 1947-1982
Issue Date: 2017-10-31

BIJLAGE I

VRAGENLIJST

Naam: _____

Telefoon/ e-mailadres: _____

Datum: _____

1. In welk(e) jaar/jaren volgde u lessen aan de Vrije Academie?

2. Welke docenten kunt u zich herinneren?
(meer of minder dan 5 namen is ook mogelijk)

a. _____

b. _____

c. _____

d. _____

e. _____

3. Kenmerken van de Vrije Academie

A. Was het voor u van belang dat er voor de Vrije Academie geen toelatingseisen waren?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

B. Was het voor u van belang dat op de Vrije Academie de nadruk lag op fantasie en experiment?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

C. Was het voor u van belang dat er op de Vrije Academie geen examens waren?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

D. Was het Voor u van belang dat de docenten U begeleidden op niet-autoritaire wijze?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

E. Speelden de kosten van de opleiding een rol bij de keuze voor de Vrije Academie?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

F. Was het voor U van belang dat er geen vastgelegd studieprogramma was?

1= van geen belang						7= van groot belang
1	2	3	4	5	6	7
○	○	○	○	○	○	○

Eventueel toelichting of aanvulling op uw antwoorden op vraag 3:

4. Welke opleiding(en) heeft u (eventueel) gevolgd na de opleiding aan de Vrije Academie?

5.Welk(e) beroep(en) heeft u uitgeoefend, of oefent u uit?

_____

_____

_____

_____

_____

6. Vindt u dat de Vrije Academie van positieve invloed is geweest op uw <u>werk</u>?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat de mate van positieve invloed het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(weinig positieve invloed) (veel positieve invloed)

7. Vindt u dat de Vrije Academie van negatieve invloed is geweest op uw <u>werk</u>?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat de mate van negatieve invloed het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(weinig negatieve invloed) (veel negatieve invloed)

8. Vindt u dat de Vrije Academie van positieve invloed is geweest op uw <u>leven</u>?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat de mate van positieve invloed het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(weinig positieve invloed) (veel positieve invloed)

9. Vindt u dat de Vrije Academie van negatieve invloed is geweest op uw <u>leven</u>?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat de mate van negatieve invloed het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(weinig negatieve invloed) (veel negatieve invloed)

10. Zou uw werk er anders hebben uitgezien, wanneer u een andere kunstopleiding had gevolgd, bijvoorbeeld de Haagse Academie van Beeldende Kunsten of de Rijksakademie te Amsterdam?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat het verschil voor u het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(hetzelfde) (heel anders)

11. Zou uw leven er anders hebben uitgezien, wanneer u een andere kunstopleiding had gevolgd, bijvoorbeeld de Haagse Academie van Beeldende Kunsten of de Rijksakademie te Amsterdam?
Kruis in onderstaande reeks het rondje aan dat het verschil voor u het best weergeeft:

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
(hetzelfde) (heel anders)

12. Welke medestudenten kunt u zich herinneren?

13. Heeft u nog bepaalde herinneringen, verhalen of anekdotes, die u zou willen noteren?

BIJLAGE II

‘Quelques Préceptes’ (pour l’académie Ranson)
par Roger Bissière

Académie Ranson, 7, rue Joseph Bara

- Ne vous jetez pas sur votre papier ou sur votre toile et ne commencez pas à les couvrir au hasard.
- Regardez longuement votre modèle et commencez à dessiner ou à peindre seulement lorsque vous savez ce que vous voulez faire.
- Ne tracez jamais un trait, ne posez jamais un ton sans vous demander pourquoi vous leur donnez telle forme, telle direction, telle surface ou telle couleur.
- Si votre dessin est mauvais, n’espérez pas l’améliorer en poignant, soyez sûrs qu’au contraire vous le rendrez plus mauvais.
- N’attaquez pas tous les problèmes à la fois, sériez-les sans quoi vous vous perdrez dans leur complexité.
- La peinture, comme le dessin, vit de rapports, n’envisagez jamais une partie isolée du tout.
- Ne copiez pas la nature, faites un choix parmi les elements qu’elle vous offre.
- Devant la nature efforcez vous de ramener des formes complexes à des formes simples, plus vous vous rapprocherez des formes essentielles, cube, triangle, cône, pyramide, cylinder, cercle, etc.,etc. plus votre travail sera expressif.
- Gardez vous de croire que la palette la plus multiple est apte à engendrer le tableau le plus coloré, soyez sûrs au contraire que c’est la palette la plus sobre qui est la plus expressive.
- Un ton n’est beau que quand il est suggeré.
- Apprenez à conduire votre travail logiquement sans vous fier au hazard, commandez toujours à votre toile, ne lui obéissez jamais.
- Soyez sincères et n’essayez pas de vous servir de modes d’expression contraires à votre tempérament.
- Sachez accepter vos qualités et vos défauts et en tirer le meilleur parti possible, c’est un courage que tous les maîtres ont su savoir.
- Ne cherchez pas à faire un dessin ou un tableau ‘réussi’ cela n’a aucun intérêt. Cherchez plutôt à apprendre quelque chose et à faire un pas en avant.

Quand vous vous serez astreints à ces lignes de conduit vous posséderez une discipline et une méthode qui vous éviteront de longs tâtonnements.
Alors, mais alors seulement, vous pourrez sans danger oublier ces directives, vous fier à vos seules forces, c’est-à-dire à votre sensibilité propre, car en dernier ressort, c’est le coeur qui justifie tout et là je ne puis rien pour vous.

(Gepubliceerd in *Montparnasse années 30 – Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly et les autres… Éclosions à l’Académie Ranson, 15*).

BIJLAGE III

Leerlingen van de Vrije Studio (voor zover achterhaald):

1. Gunnvor Advocaat, 1912-?
2. Heleen Tutein Nolthenius - Albarda, 1901-1985
3. Kees Andrea, 1914-2006
4. Ida Johanna van Ankum - ten Oever, 1889-1961
5. mej. M.A. Backer
6. Louis Baer
7. Jos (Joshua Michiel) van den Berg, 1905-1978
8. de heer Berkhout
9. de heer Raden Basoeki-Abdullah, 1915-1993
10. An Biesiot,1909-2006
11. Theo Bitter, 1916-1994
12. de heer Blokpoel
13. de heer van Boren
14. Dick Braam
15. Agnes van den Brandeler, 1918-2002
16. Enno Brokke, 1919-2007
17. Henk Brokke
18. de heer Brouwer
19. Mien Byning
20. Jan de Cler, 1915-?
21. Gerard Coljé, 1922-2014
22. Otto Cramer, 1912-1980
23. de heer Damstee
24. mevr. Dankmeyer
25. Claudine Doorman, 1907-2004
26. Paula van Dusseldorp
27. Paul van Eeden, 1907-1996
28. mevr. Elink Schuurman
29. Theo Eschauzier
30. Carel (B.C.) van Ettinger, 1916-1991
31. mevr. D.M. Evers - Hooykaas
32. Phien (J.M.) Faber
33. Fabery de Jonge
34. mevr. Goitheim
35. J.J. Gregoor (Jan), 1914-1982
36. mevr. Greve
37. de heer van Gulik
38. de heer Harscoaurt

39. Henk Hartog, 1915-1942
40. Alida Sophia Hendriks, 1901-1984
41. Everdine Henny, 1910-1996
42. Pauline Johanna Gesine van Heukelom - Mouthaan, 1892-?
43. Frida Holleman, 1908-1999
44. Ina (G.A.A.M.) Hooft, 1894-1994
45. Jan Hendrik Hoowij, 1907-1987
46. mr. H.A. Idema
47. M. Jansen
48. de heer de Jong
49. J. Keizer
50. de heer Kiel
51. mevr. Koulikoff
52. Paul F. Kromjong, 1903-1979
53. mej. P. Lambe
54. Helena Lambrechtsen - de Baat, 1909-2003
55. Marcel van der Lans, 1915 -?
56. Ilse Sophie Leembruggen, 1900-1936
57. Henriette Johanna van Lent - Gort, 1890-1977
58. ? Margadant
59. Piet Martinot
60. Louis Meurs, 1913-1988
61. Bernardina Midderigh - Bokhorst,1880-1972
62. Lotte (1914), Lidi (1917) of Cootje (1920) van Mourik - Broekman
63. jhr. A.Th de Muralt
64. F.R.L. Nauta
65. Rinus van der Neut, 1910-1999
66. Caroline Neytzell de Wilde
67. Wim Noordhoek, 1916-1995
68. Charlotte van Pallandt, 1898-1997
69. jhr. Ir. C.E.W. van Panhuys
70. Truus Pannekoek - van Bemmel, 1887-1975
71. Beatrice Jacoba Pauw, 1920-?
72. Mevr Payne - Best
73. Henk Peeters, 1925-2013
74. de heer Popken
75. J.M. Prange, 1904-1972
76. W. Rakhorst
77. de heer Ramaker
78. Hermanus Regters, 1892-1984
79. mevr. P. Repelaer van Driel
80. de heer Reydon
81. Jan Roede, 1914-2007
82. mevr. Roosmale Nepveu
83. de heer v.d. Schaft

84. mevr. Schröder
85. Henk Schuurman,1897-?
86. mej. Schweitzer
87. Marinus Pieter Semeijn, 1892-1978
88. Ferry Slebe, 1907-1994
89. G. Arnold Smith, 1905-1995
90. de heer Sponsen
91. Agnes van Stolk, 1898-1980
92. mevr. de Stoppel
93. Piet Struik
94. mevr. Swaal
95. mej. J.E. Thomas
96. Lilia Tieffenbach
97. ? Tromp van Holst
98. Harry (H.M.J.) Verburg, 1914-1986
99. de heer Vriend
100. Hans (J.P.) Vogelpoel, 1903-1997
101. jkhr. I. de Vos
102. mevr. de Vries
103. ir. Warnaars
104. de heer Waterreus, 1918-1968?
105. de heer van Wees
106. Willem Weverling, 1902-?
107. mevr. Wijnvoord
108. Klaas Zandstra

BIJLAGE IV

Docenten Vrije Academie (1947-1982)

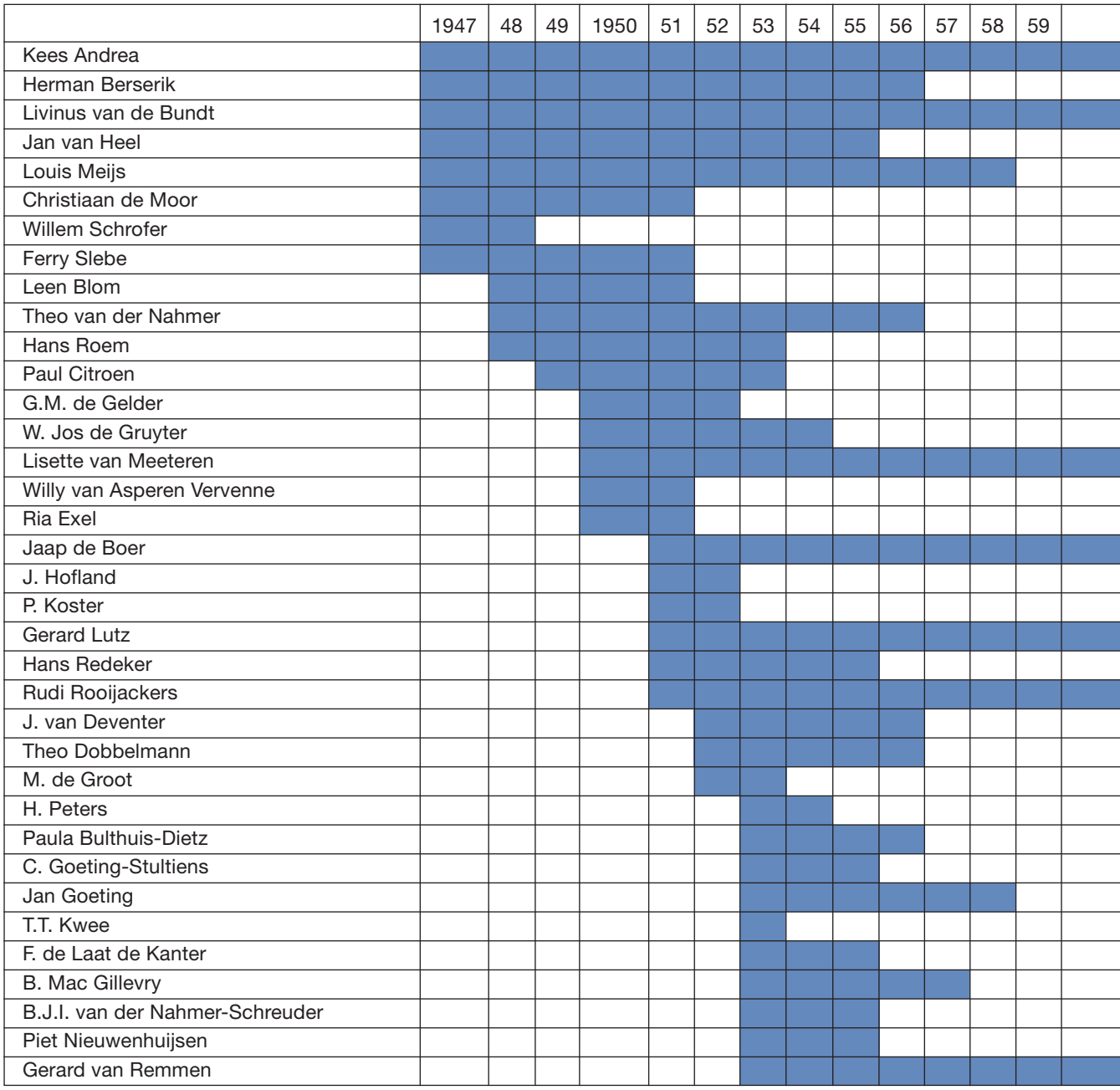

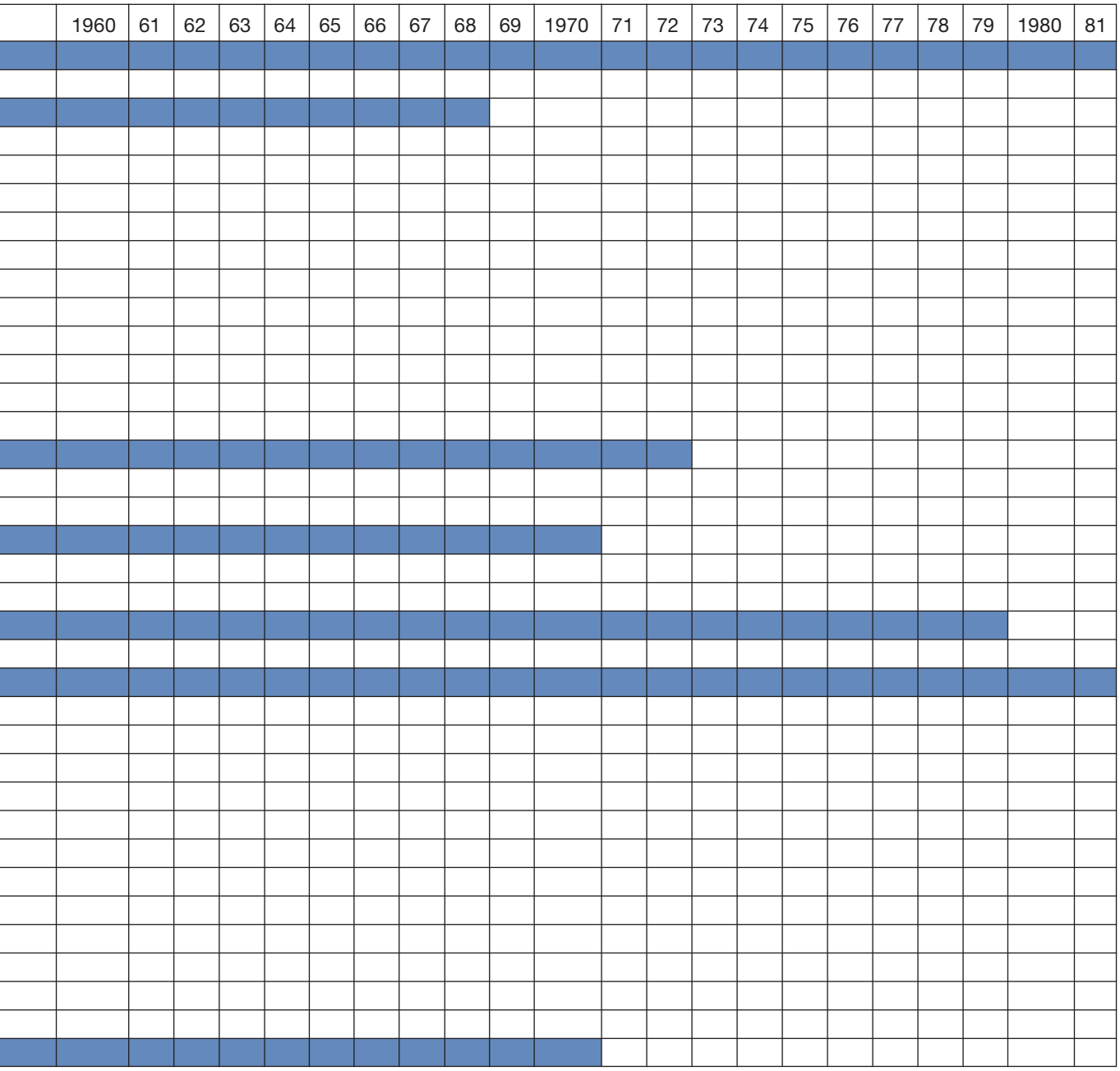
1960
61
62
63
64
65
66
67
68
69
1970
71
72
73
74
75
76
77
78
79
1980
81

	1947	48	49	1950	51	52	53	54	55	56	57	58	59	
Henk Tieman														
Aart van den IJssel														
Mieke van der Burgt														
Hessel de Boer														
Co Westerik														
Hubert (Ber) Mengels														
Geery de Bakker														
Wim Beeren														
Feike Boschma														
Rico Bulthuis														
Emmy van Deventer- Molt														
Piet Franz														
Herman Gordijn														
Huub Hierck														
Ton Hoogendoorn														
Nol Kroes														
Victor Meeussen														
R.E. Penning														
Don Vermeire														
Ed van Wijk														
Joop P. van Kralingen														
Max Velthuijs														
Aat Verhoog														
Hans van der Lek														
George Lampe														
Wil de Boer-Korrelboom														
Atze Pheifer														
Jan Snoeck														
Wil Bouthoorn														
Pieter de Groot														
Georg Hadeler														
Pieter Janmaat														
Phil van de Klundert														
Ed van Rijn														
Pieter Geraedts														
Johannes van Hoften														
Jan Koning														
Jan Kuiper														
Arthur Verkoren														
André Goewie														
Anton Martineau														
Tony van Muyden														
Jean Paul Vroom														
Frans Zwartjes														

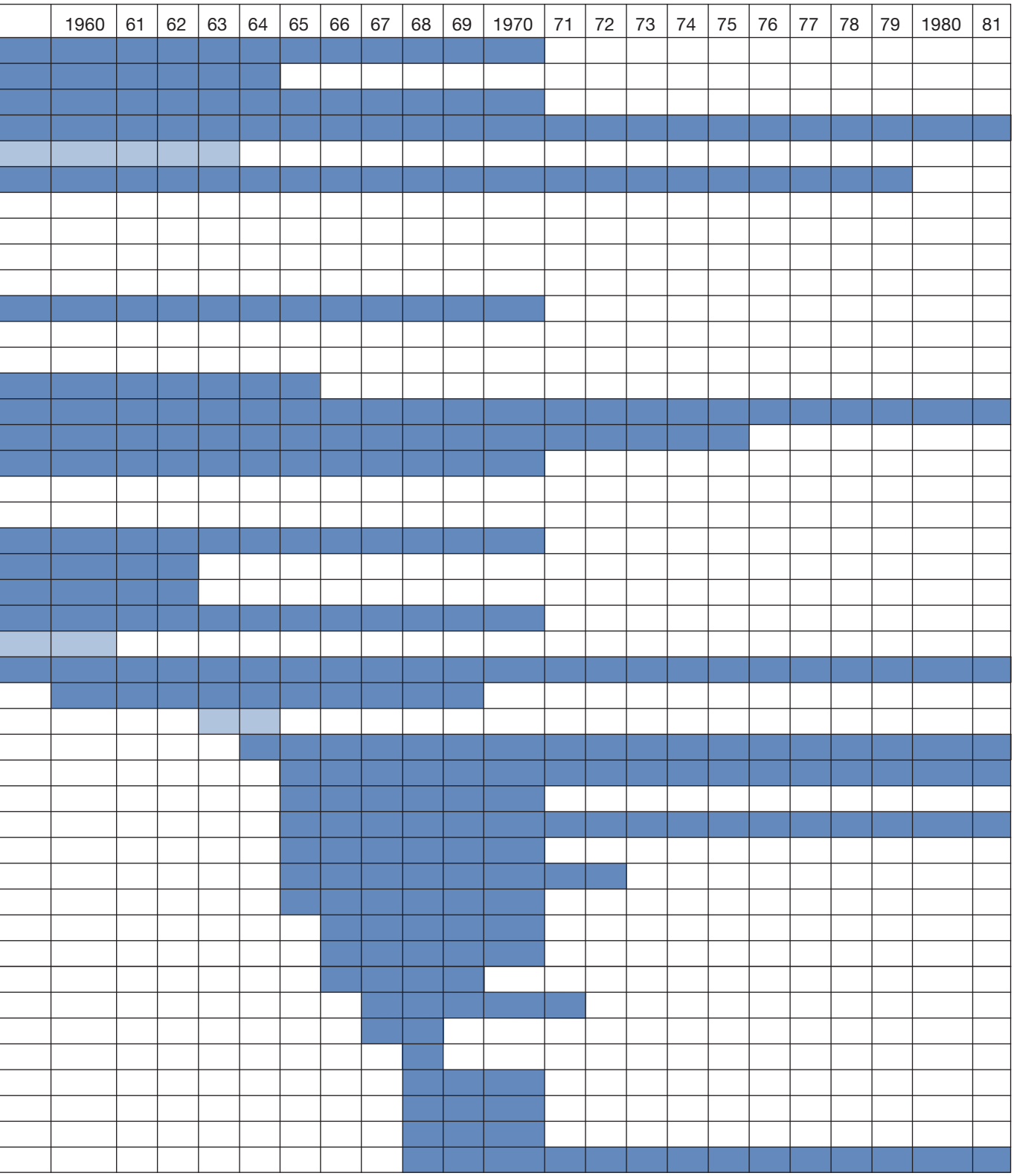
1960
61
62
63
64
65
66
67
68
69
1970
71
72
73
74
75
76
77
78
79
1980
81

	1947	48	49	1950	51	52	53	54	55	56	57	58	59	
Cor/Kor Bekker														
Nic Blans														
Konrad Boehmer														
Roger Chailloux														
Aad van Houwelingen														
Hannes Postma														
Jan Sierhuis														
Michael Toner														
Gerard Verdijk														
Henk van der Vet														
Mariette Bolleurs														
Maurits Buma														
Kees de Groot														
André v.d. Heuvel														
Piet v.d. Heuvel														
Hans Hollenbach														
Edwin Klein														
Bob Lens														
Trees Ponten														
Robert Pot														
Gust Romeijn														
Wouter Stips														
Henk Trumpie														
Jaap de Vries														
Michel Waisvisz														
Wim Wiegel														
Leon Bouter														
Hans de Jong														
Gerard Lubbe														
Pim van der Maas														
Floor Peters														
Armand Perrenet														
Thomas Rajlich														
Lilith Stoffels														
Trix Zwartjes														
Alfons Dirkse														
Charles den Hartogh														
Stan Spoorenberg														
Armando Bergallo														
Ralph Prins														
Carl Gellings (Cargelli)														
Berry Holslag														
Peter Gentenaar														
Annelies Snoek														

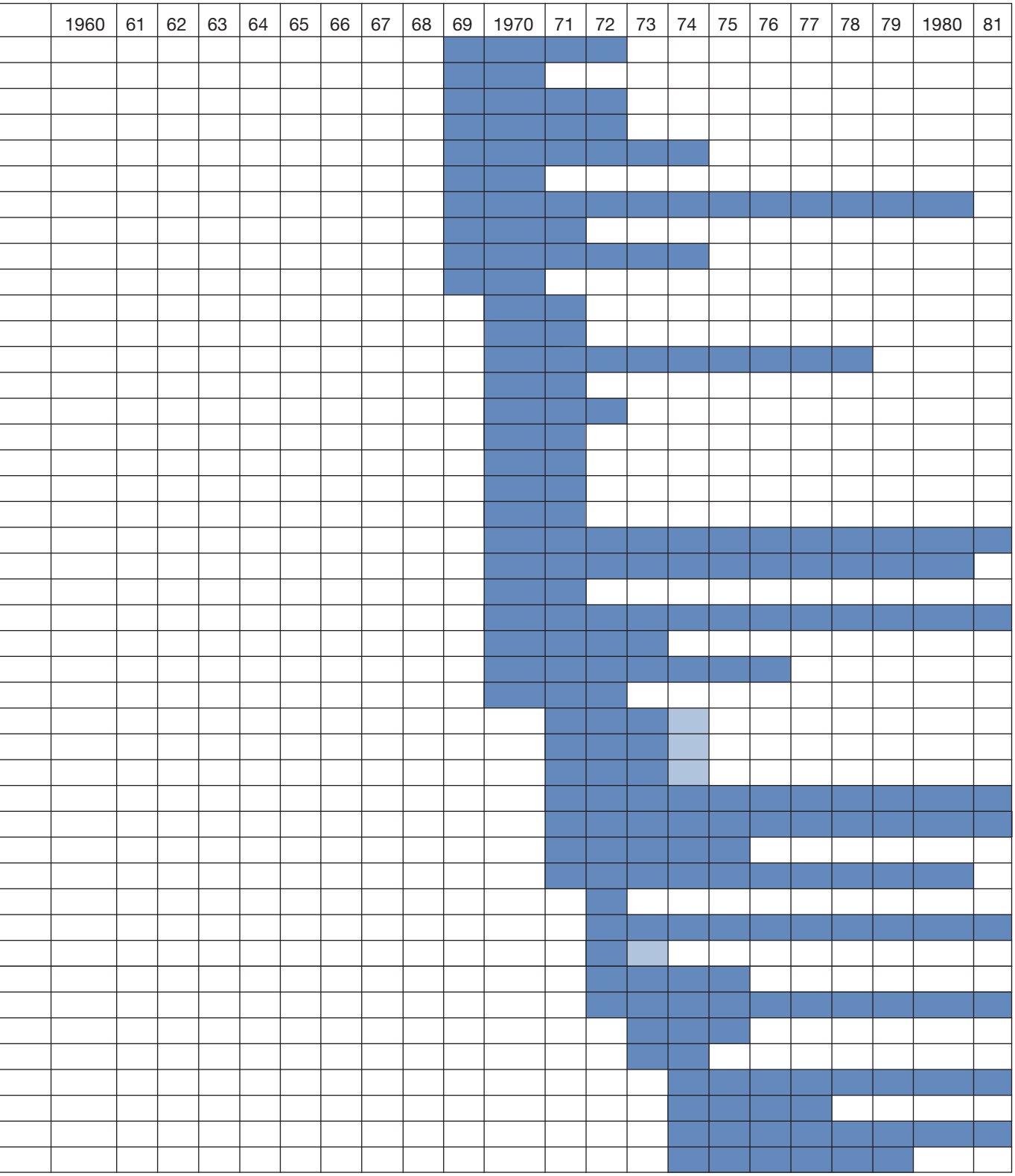
1960
61
62
63
64
65
66
67
68
69
1970
71
72
73
74
75
76
77
78
79
1980
81

	1947	48	49	1950	51	52	53	54	55	56	57	58	59	
Paul de Mol														
Beatrice Matias														
Frits Sergeant														
Madeleen Brinkman														
Reinier Gerritsen														
Peter Beijls														
Victor Pomar														
Carolina Schneiders														
Jacob Bijl														
Werner Brenneisen														
Egbert de Bruijn														
Ger Jansen														
Patrick Jeanette Walen														
Joan Mc Neill														
Guy Stapert														
Sjoerdje Waijers-v.d. Maas														
Leo van der Kruk														
Sally Brusse														
Hero Wouters														
Carla Hartjesveld														
Renske Morks														
Willem Broer														
Nick Mollee														
Maryan Roebers														
Martine van de Ven														
Mel Cooper														
Nico Crama														
Frits Droog														
Noud Visser														
Ronald Beer														
Wim Beuning														
Roel Jonges														
Connie van Loon-Denis														
Anja Mul														
Hans Nassenstein														
Ruud Roos														
Lynn Warnaar														
Ella van Schaick														
Wim Bettenhausen														
Francien Kluijtmans														
Jaap Kuypers														
Paul Mulder														
Philip Peters														
Annelies Spronk														

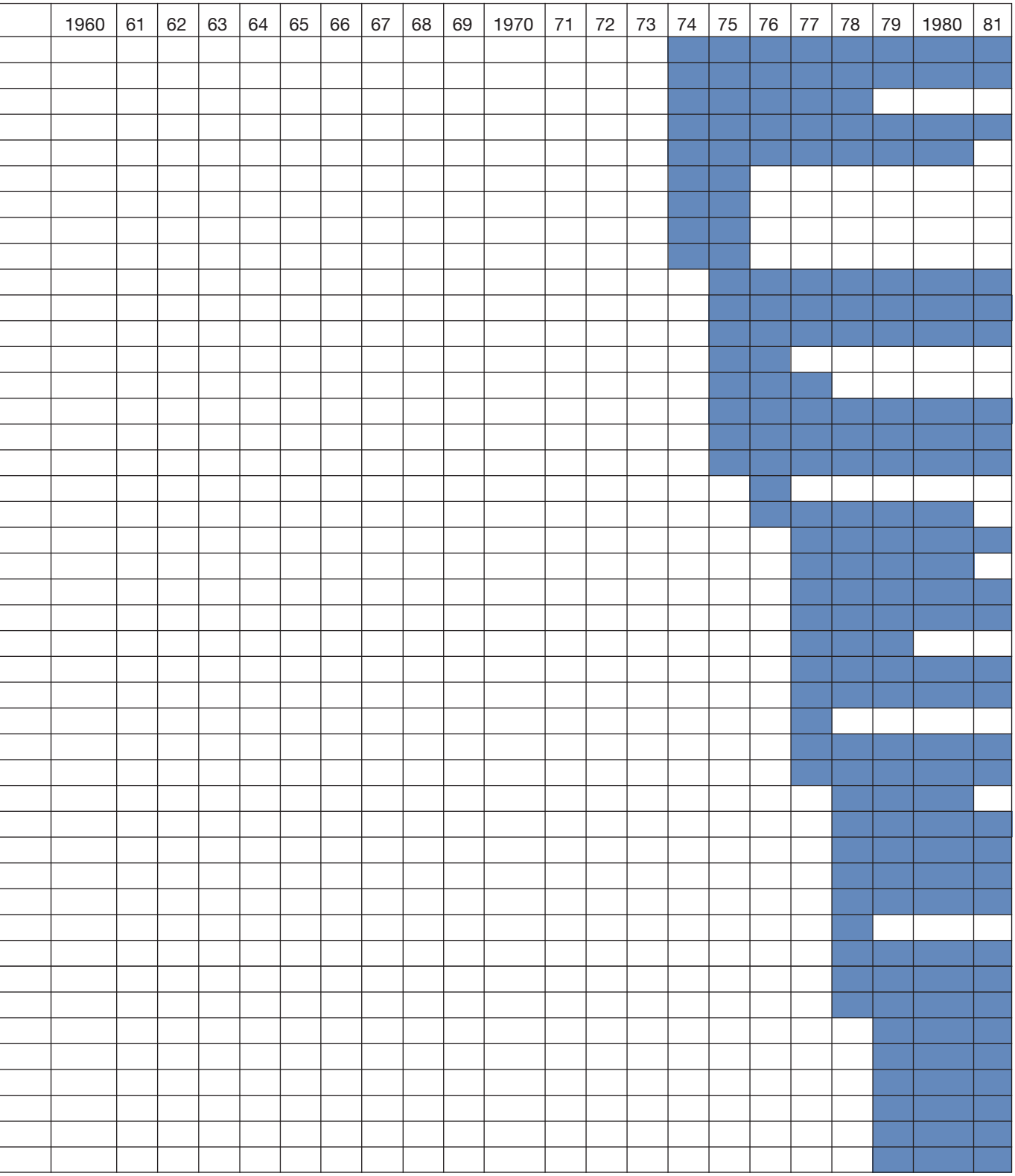
1960
61
62
63
64
65
66
67
68
69
1970
71
72
73
74
75
76
77
78
79
1980
81

	1947	48	49	1950	51	52	53	54	55	56	57	58	59	
Frans de Wit														
Norman Trapman														
F.W. Frijn														
Christine Nijland														
Marianne Smits														
Pieter Spruit														
Jacques Verbeek														
Bas Verplanken														
Tony van de Vorst														
Lex Wegchelaar														
Marit Wegchelaar														
Jehuda Yatsiv														
Karin Bouthoorn														
Pieter van Ark														
Natascha Zaludova														

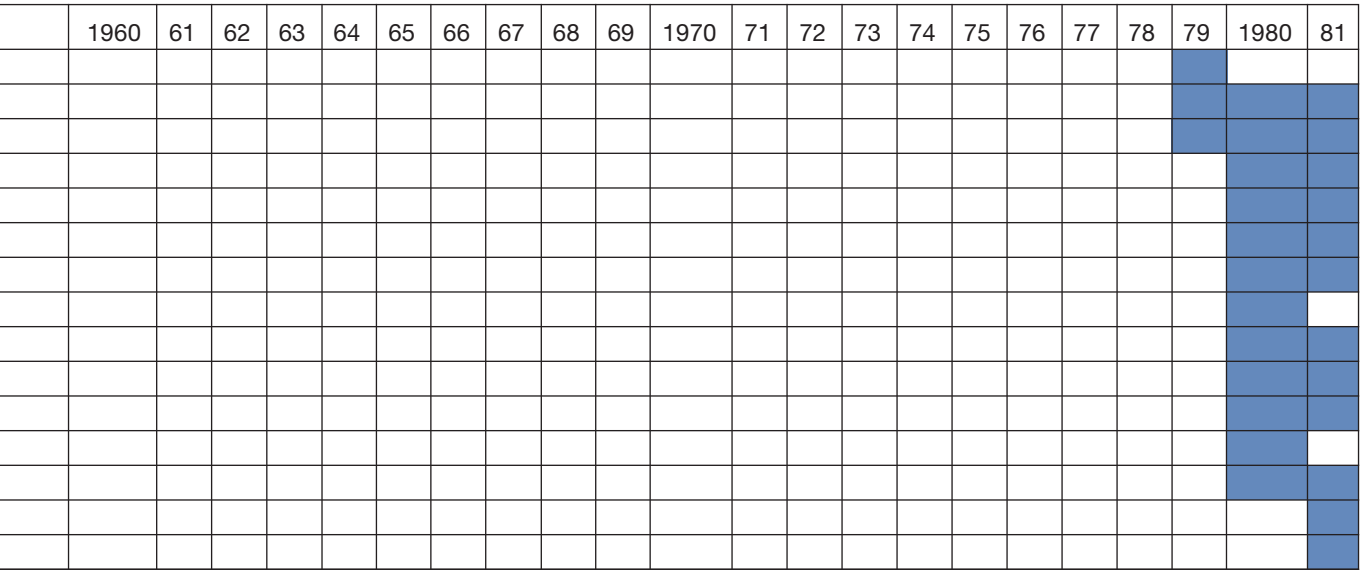

N.B. De tabel is samengesteld op grond van prospectussen, jaarverslagen en archiefstukken. Prospectussen geven geen startdatum aan, zodat het mogelijk is dat een docent al eerder aangesteld was dan op het moment van verschijnen. Sommige docenten stonden wel op begeleiderslijsten vermeld, maar waren in de praktijk niet aanwezig en werden vervangen; wanneer en door wie viel niet altijd te achterhalen. De lichtere balken hebben betrekking op docenten waarvan niet 100% zeker is dat ze in dat jaar aan de Vrije Academie verbonden waren. Assistenten, gastbegeleiders en docenten die minder dan een jaar aangesteld waren zijn niet opgenomen in de tabel.

BIJLAGE V

Bestuursleden Vrije Academie 1947-1982

1951

Voorzitter	Gerrit Bolkestein	tot medio 1953 (blijft erevoorzitter)
Secretaris	Chris de Moor	tot 1964, daarna bestuurslid
Financiële commissie	C. van der Vlies	tot 1964
	Ir. J.J. van der Wal	niet langer dan tot 1956
	A. van Velsen	tot 1952
Leden	J.F. van Aalst	tot 1969
	Ad van Biemen	tot 1972
	Bob Bruijn	afgetreden tussen 1965 en 1968
	Ans Dijk	afgetreden tussen 1965 en 1968
	Cees Doelman	tot 1969
	Jan Engelman	afgetreden tussen 1958 en 1964
	Dr. J. Hulsker	afgetreden tussen 1958 en 1964
	Louis Kalff	tot 1969
	W. Jos de Gruyter	tot 1969
	Prof. M.J. Langeveld	afgetreden tussen 1958 en 1964
	Arie Mout	tot 1952
	H. Molendijk	niet langer dan tot 1956
	Piet Zwart	afgetreden tussen 1965 en 1968.

1953

Voorzitter/President	Victorine Hefting	tot 1964, daarna bestuurslid, in 1970 weer voorzitter
Nieuw Lid	J.H. Plokker	tot 1972

1957

Nieuw Lid	Mr. J. Hollander	afgetreden tussen 1958 en 1964

1964

President	C.A. Abspoel	tot 1970
Vice-president	Chris (C.J.) Buijtendijk	
Secretaris	N. Wijnen	tot 1965, daarna bestuurslid
	J.C. Binnerts	tot 1970
Penningmeester	H. Maarse	tot 1971
Gemeentelijk gedelegeerde	Drs. G. Kamphuis	tot 1971
Nieuwe Leden:	Victorine Hefting	tot 1970, daarna voorzitter
	Mevr. S. Schuuring-Radsma	tot 1969
	Chris de Moor	tot 1972

1965

Secretaris	J.C. Binnerts	tot 1970
Nieuw lid	N. Wijnen	tot 1972

1969		
Secretaris	Mr. A.G.J. van Abeelen	secretaris tot 1971, daarna lid tot maart 1975
Nieuwe Leden	Hein (Drs. H.J.A.M.) van Haaren	tot 1972
	Lex (Drs. A.) Kroonenberg	tot 1980
	Prof. Ir. J.A. Lucas	tot 1972
	Drs. A. v.d. Staay	tot 1972
1970		
Voorzitter	Victorine Hefting	tot 1974, daarna nog 1 jaar bestuurslid
1971		
Penningmeester	Marcel Becker	
Secretaris	De heer A.A. J. M. van Lier	
Lid	Mr. A.G.J. van Abeelen	tot maart 75
Gemeentelijk gedelegeerde	J. Meulenbelt/ A.P.S. Ponten	
Waarnemer CRM	mw. G.P. Stips-van Weel	
	J. Houtenbrink	
1973		
Waarnemend secretaris	Bert Bakker	
Lid	Arne Mastenbroek	tot 1978
1974		
Voorzitter	Bert Bakker	tot juni 1976
Secretaris	Jhr. Mr. W.H. de Beaufort	tot 1981
Nieuw Lid	Victorine Hefting	tot mei 1975
1975		
Nieuwe Leden	Roebijn van Haselen	
	Frans Zwartjes	
	Peter van Bentum	tot 1976
	Jan (Prof.dr. J.H.) Buiter	
1976		
Voorzitter	Jan Buiter (juni 76)	tot 1981
Leden	Conny van Loon	tot december 1977
1978		
Leden	Peter Paul van Loon	tot 1981, daarna secretaris
	Stijn Hogenhuis	tot 1981
1979		
Leden	Charles den Hartogh	

BIJLAGE VI

Aantallen leerlingen (zoals aangetroffen in archiefstukken, krantenartikelen, jaarverslagen).

januari 1948	80
september 1948	100
oktober 1952	160
november 1953	383
1957	412
1964	600
1965	700 (120 voltijdse leerlingen en 580 cursisten)
1966	650 (168 voltijdse leerlingen en 482 cursisten)
1968	800
1969	ca. 1000 leerlingen
1970	950
1971-1972	765 (565 voltijdse leerlingen en 200 cursisten)
1972-1973	913
1973-1974	870
1974-1975	981 (730 voltijdse leerlingen en 251 cursisten)
1975-1976	1470 (650 voltijdse leerlingen en 820 cursisten)
1976-1977	1332 (557 voltijdse leerlingen en 775 cursisten)
1978-1979	2211 (561 voltijdse leerlingen en 1650 cursisten)
1979-1980	2421 (ca. 600 voltijdse leerlingen en 1805 cursisten, waarvan 288 met 2 of meer units)
1980-1981	2360 (ca. 620 voltijdse leerlingen en 1739 cursisten)
1981-1982	2059 (ca. 514 voltijdse leerlingen en 1545 cursisten)
1982-1983	2065 (ca. 536 voltijdse leerlingen en 1529 cursisten)
september 1986	1187
september 1999	165 voltijdse leerlingen en 250 cursisten
2000	104 voltijdse leerlingen en 370 cursisten
2003	146 voltijdse leerlingen en 524 cursisten.

BIJLAGE VII

Overzicht Lesgelden (N.B. een jaar is een schooljaar van 10 maanden).

1957-1958
Totaalprogramma dag en avond: *f* 210,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 160,-
Losse cursussen: varieert.

1964-1965
Totaalprogramma dag en avond: *f* 275,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 220,- per jaar
Losse cursussen: varieert.

1965-1966
Totaalprogramma dag en avond: *f* 325,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 275,- per jaar
Losse cursussen: varieert.

1966-1967
Totaalprogramma dag en avond: *f* 325,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 275,- per jaar
Opleidingscursussen: *f* 300,- per jaar
Cineworkshop: *f* 40,- per kwartaal
Separate units *f* 15,-, *f* 17,50 of *f* 20,- per maand.

1967-1968
Totaalprogramma dag en avond: *f* 350,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 300,- per jaar
Opleidingscursussen: *f* 325,- / 350,- per jaar
Cineworkshop: *f* 200,- per jaar
Separate units *f* 15,- of *f* 20,- per maand.

1968-1969
Totaalprogramma dag en avond: *f* 400,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 325,- per jaar
Opleidingscursussen: *f* 350,- / 450,- per jaar
Cineworkshop: *f* 300,- per jaar
Separate units *f* 15,- of *f* 20,- per maand.

1969-1970
Totaalprogramma dag en avond: *f* 400,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 350,- per jaar
Opleidingscursussen: *f* 500,- per jaar
Separate units: *f* 20,-, *f* 25,- of *f* 30,- per maand.

1970-1971
Totaalprogramma dag en avond: *f* 300,- per jaar
Separate units: *f* 25,- per maand.

1971-1972
Totaalprogramma dag en avond: *f* 300,- per jaar
Separate units: *f* 30,- per maand.

1972-1973
Totaalprogramma dag en avond: *f* 320,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 220,- per jaar
Separate units: *f* 30,- per maand.

1973-1974
Totaalprogramma dag en avond: *f* 350,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 240,- per jaar
Separate units: *f* 30,- per maand.

1974-1975
Totaalprogramma dag en avond: *f* 400,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond: *f* 300,- per jaar
Separate units: *f* 30,- per maand.

1975-1976
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 400,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 600,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 300,- per jaar
Separate units: *f* 50,- per semester.

1976-1977
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 440,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 660,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 330,- per jaar
Separate units: *f* 120,- per jaar.

1977-1978
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 475,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 700,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 355,- per jaar
Separate units: *f* 130,- per jaar.

1978-1979
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 480,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 720,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 360,- per jaar
Separate units: *f* 135,- per jaar.
Vanaf 1978-79 kregen deelnemers van 65+ 50% korting.

1979-1980
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 485,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 730,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 365,- per jaar
Separate units: *f* 135,- per jaar.

1980-1981
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 500,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 765,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 380,- per jaar
Separate units: *f* 150,- per jaar.

1981-1982
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 520,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 800,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 400,- per jaar
Separate units: *f* 160,- per jaar.

1983-1984
Totaalprogramma van 7 units dag en avond: *f* 595,- per jaar
Totaalprogramma van 15 units dag en avond: *f* 880,- per jaar
Totaalprogramma alleen avond, 5 units: *f* 460,- per jaar
Separate units: *f* 225,- per jaar.

1985-1986
Totaalprogramma dag en avond: *f* 610,- per jaar
Totaalprogramma avond (4 avonden per week): *f* 400,- per jaar
Dagprogramma (1 dag per week, ochtend, middag en avond aaneengesloten): *f* 375,- per jaar
Separate units: *f* 225,- per jaar
Voor deelnemers van 65+ golden gereduceerde tarieven: *f* 425,- / 280.- / 260,- / 155,-.

1989-1990
Totaalprogramma dag en avond: *f* 850,- per jaar
Totaalprogramma avond (4 avonden per week): *f* 700,- per jaar
Dagprogramma (1 of 2 dagen per week, incl. de avond): *f* 450,- / *f* 700,- per jaar
Avondprogramma (1 avond per week): *f* 400,- per jaar.

2012

	Prijzen per jaar/ Prijzen per maand
Deelnemerschap werkplaats	1395 euro / 200 euro
Deelnemerschap DNA	3300 euro per jaar
Deelnemerschap werkplaats (één dag per week)	1000 euro per jaar
Projectruimte n.v.t.	300 euro (en in overleg)
Deelnemer zelfstandig werkjaar	2000 euro / 300 euro

BIJLAGE VIII

Overzicht subsidies 1953-1987

1953
Gemeente: *f* 5000,-
Rijk: *f* 5000,-.

1955
Gemeente: *f* 28.500,-
Rijk: *f* 8000,-.

1963
Naast subsidies van Gemeente en Rijk:
Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland voor de Cultuurwetenschappelijke Afdeling: *f* 5000,-
Burgemeester de Monchyfonds: onbekend.

1964
Naast subsidies van Gemeente en Rijk:
Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland voor de Cultuurwetenschappelijke Afdeling: *f* 5000,-
Totale subsidie: *f* 82.000,-
Burgemeester de Monchyfonds: onbekend.

1968
Naast subsidie van Gemeente:
Rijk: *f* 61.595,-.
Burgemeester de Monchyfonds: onbekend.

1971-1972
Gemeente: *f* 480.000,-
Rijk: *f* 160.000,-
Extra subsidie voorhands toegezegd i.v.m. salarismaatregelen: *f* 86.102,83
Provincie: *f* 10.000,-
Prins Bernhardfonds t.b.v. s.t.e.a.m.: *f* 15.000,-
Anjerfonds t.b.v Cineworkshop: *f* 2000,-.

1973
Gemeente: *f* 550.000,-
Rijk: *f* 175.000,-
60 deelnemers kregen een studietoelage van de verschillende provincies.

1974-1975
Gemeente: *f* 665.000,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 240.000,- exclusief salarismaatregelen
Anjerfonds: *f* 7000,- (voor gereedschap bij het lassen).
80 deelnemers kregen een studietoelage van de verschillende provincies.

1975-76
Gemeente: *f* 763.675,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 282.000,- exclusief salarismaatregelen
Prins Bernhardfonds: *f* 21.000,- voor film/foto/geluid.
51 deelnemers kregen een studietoelage.

1976-1977
Gemeente: *f* 1.008.750,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 264.000,- exclusief salarismaatregelen
Prins Bernhardfonds: *f* 21.000,- voor film/foto/geluid.
36 deelnemers kregen een studietoelage.

1977-1978
Gemeente: *f* 1.115.400,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 275.781,- exclusief salarismaatregelen.
22 deelnemers kregen een studietoelage.

1978-1979
Gemeente: *f* 1.381.600,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 325.700.- exclusief salarismaatregelen
27 deelnemers kregen een studietoelage.
85 deelnemers maakten gebruik van de kortingsregeling voor 65-plussers.

1979-1980
Gemeente: *f* 1.458.700,- exclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 338.800,- exclusief salarismaatregelen
Anjerfonds: *f* 6500,- voor apparatuur voor Object/Project
Prins Bernhardfonds: *f* 22.000,-.
33 deelnemers kregen een studietoelage.

1980-1981
Gemeente: *f* 1.536.300,- inclusief salarismaatregelen
Rijk (voorschot): *f* 365.950,-.

1981-1982
Gemeente: *f* 1.529.000,- inclusief salarismaatregelen
Rijk: *f* 371.550,- exclusief salarismaatregelen.
24 deelnemers kregen een studietoelage.
Enkele deelnemers werden gesteund door het Materiaalfonds.

1982-1983
Gemeente: *f* 1.529.000,-
Rijk: *f* 385.426,-.

1983-1984
Gemeente: *f* 1.537.000,-
Rijk (over 1983 in totaal): *f* 385.300,-.

1984
Gemeente: *f* 1.907.000,-.

1985
Gemeente: *f* 1.7774.800,-.

1986
Gemeente: *f* 1.812.000,-.

1987
Gemeente: *f* 1.662.000,-.

159. Piet de Koning, *z.t.*, ca. 1968.

BIJLAGE IX

Tentoonstellingen

Amicitia en Hoefkade

De Vrije Academie opende met een tentoonstelling van de Equipe, wat praktisch was, want zo konden nieuwe leerlingen gemakkelijker en meer gefundeerd hun vrije keuze maken uit de docenten. De Equipe presenteerde zich met de tentoonstelling als kunstenaarsgroep, die in deze samenstelling een tournee langs de Nederlandse musea maakte. De organisatie daarvan was voornamelijk in handen van Livinus, Van Heel en Meys. Bij openingen en in recensies werd vermeld dat de groep de Vrije Academie in Den Haag had opgericht en met welke doelstellingen dat was gebeurd. Vanaf de oprichting in november 1947 tot en met het jaar 1950 was de Equipe in de Leidse Lakenhal te zien, in de Rotterdamsche Kunstkring, in Dordrecht bij Pictura, in het Haags Gemeentemuseum, in het Catharina-Gasthuis te Gouda en in het Schielandshuis in Rotterdam. Er waren contacten met het Van Abbemuseum in Eindhoven en het Stedelijk Museum van Amsterdam, maar de tentoonstellingen op die laatste twee locaties gingen niet door.[1] Die in Amsterdam stond in de steigers, maar werd uitgesteld omdat de uitbreiding van het Stedelijk aan de Van Baerlestraat nog niet klaar was. Uit een briefwisseling met Willem Sandberg bleek dat de Equipe hier samen met leerlingen had willen exposeren en bewust het werkplaatsachtige karakter van de Vrije Academie had willen laten zien.[2] De reizende tentoonstelling werd steeds zoveel mogelijk overgenomen, met inbegrip van catalogi en affiches. Verkocht werk werd aangevuld met nieuw. De openingen werden verricht door collega's als Jos de Gruyter, Hans Roem en Hans Redeker.

Een collectie Haagse schoolprenten werd in januari 1951 wel in het Amsterdams Stedelijk Museum geëxposeerd: het betrof hier een serie die door Haagse kunstenaars was gemaakt om de gangen en lerarenkamers van Haagse scholen te sieren; niet de lokalen. De vervaardiging van de serie was een initiatief geweest van Jan van Heel.[3] In 1959 wist Van Heel het ministerie van OKW te overtuigen dit initiatief over te nemen voor het hele land. Toen werden voor rijksscholen de zogenaamde 'schoolprenten' gedrukt, originele grafiek, waardoor 'de kunstzinnige vorming van de jeugd kan worden bevorderd en aantrekkelijke opdrachten aan kunstenaars kunnen worden verleend.'[4] Van de Vrije Academie deden Citroen, Livinus, Andrea, Berserik en Slebe mee.

Mogelijk stopte de Equipe met exposeren omdat Jan van Heel in de zomer van 1951 Verve oprichtte. Een groot deel van de Equipe sloot zich daarbij aan, zoals Andrea, Berserik, Slebe, Theo van der Nahmer en Rudi Rooijackers. Livinus was op dat moment druk met de reorganisatie van de Vrije Academie, de vorming van de stichting en het samenstellen van het bestuur. De oud-Vrije Studioleerlingen Roëde en Van der Neut maakten eveneens deel uit van Verve.

160. Joseph Stad, *z.t.*, ca. 1968.

Tentoonstellingen aan het Westeinde en de Hoefkade (voor zover bekend); exposities van docenten en leerlingen zijn niet in het overzicht opgenomen.

Vóór april 1952, data onbekend:
- het grafisch werk van Anton Prinner, een graficus die evenals Livinus voor de oorlog in *Atelier 17*[5] van Stanley William Hayter in Parijs werkte.[5]
- Glasschool Leerdam. In de convocatie aan leerlingen en leden beschreef Livinus hoe goed het was het werk van deze 'jonge arbeiders' te bekijken. Het was een mooi voorbeeld van ontwerpen voor de samenleving: 'Wonderlijke esthetische resultaten'.
- Grafiek en plastieken van Arta.
- Experimenteel fotografisch werk van Pim van Os.
- One-manshows van J. IJssel Muiden.
- Mrs. Abell.
- Prijsvraag. Zou propaganda opleveren voor de Vrije Academie en publiciteit en naamsbekendheid voor de deelnemers. De academie wilde een map samenstellen met werk van leerlingen en oud-leerlingen om het succes van het instituut te kunnen tonen. Leerlingen en oud-leerlingen werd gevraagd een ontwerp in te leveren met het thema 'feest'. De prijswinnaar zou een reis winnen.

1949
- 12 oktober - 12 november: Franse kleurenreproducties onder de titel *Le Musée chez soi*, van o.a. Braque en Picasso, Matisse, Rouault, de Vlaminck. Opening door Jos. L.A. Panhuysen.
- Kindertekeningen, december 1949 met tekeningen van 13- en 14-jarige leerlingen van Jan van Heel.

1950
- 9 t/m 31 oktober: Beeldende Expressie van Geesteszieken, ingeleid door professor Plokker, die als directeur van de psychiatrische instelling Hulp en Heil te Leidschendam tekeningen van patiënten verzamelde. Ter gelegenheid van deze expositie werd de Conferentie Hedendaagse Kunst en het Abnormale gehouden.

1951
- 17 augustus - 15 september: Cartoons van Jenny Dalenoord, Ton Hoogendoorn, Max Velthuijs en Ralph Prins. Hierbij werd werk van leerlingen tegenover dat van professionele illustratoren geplaatst.
- 8 oktober - ? Charmante Kitsch, naar aanleiding van de tentoonstelling 'Kunst en Kitsch', in het Haags Gemeentemuseum.[6]
- november - december: verkooptentoonstelling van vier leerlingen c.q. assistenten van de Vrije Academie, namelijk Aart van den IJssel, Mieke van der Burgt, Leon Zeldenrust en Piet Nieuwenhuijsen.[7] Het werd een 'verkoopexperiment' genoemd, omdat het een soort veiling was. De bezoekers konden een bod uitbrengen en na afloop mocht de hoogste bieder het werk kopen.[8]
- 23 december - 20 januari: Rotterdamse grafici, geopend door Paul Citroen. Han van Reede, Wim van de Weerd, Ed van Zanden, A. Schotel, Guus de Ruiter, Wally Elenbaas, Ap Sok, Wout van Heusden, Guus (Gust) Romeijn, Wim Zwiers. Romeijn kreeg een solo-expositie in 1957 en werd later aangenomen als docent aan de Vrije Academie. De toespraak van Paul Citroen is bewaard gebleven. Hij zei dat het de mensen van de Vrije Academie prettig leek zich door het werk van collega's uit andere steden te laten inspireren; artistieke uitwisseling tussen verschillende steden zou gestimuleerd moeten worden. 'Wat wij altijd weer nodig hebben is niet stil te staan, niet te verroesten, maar

levendig te blijven (...).' Dit werk leek Citroen jong, fris en ondernemend. Hij sprak over de beperkte middelen van de Vrije Academie, waardoor er niet meer 'op de reclametrommel geroerd' was.

1952

- 16 februari - 1 maart: Ied Bekker-Kok; zij was twee jaar in India geweest, waar zij de bevolking tekende. Het waren zeer kleine tekeningetjes, soms nauwelijks groter dan een postzegel.[9]
- 29 maart: opening van de tentoonstelling 'Duitse Expressionisten' door Cees Doelman. De expositie bestond uit prenten uit de collectie van de Amsterdamse galerie *Le Canard*. De leerlingen hadden hiervoor enorme belangstelling. In hun werk zou dat ook te zien zijn geweest.
- 10 - 20 oktober: Tadeusz Kulisiewicz, eveneens met medewerking van *Le Canard* en tevens van 't Venster, Rotterdam.

1953

- Oktober: 'Pluche en plastic' was een tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum. Een conferentie met dat thema werd in de Vrije Academie gehouden; daar werd tevens een eigen tentoonstelling aan gekoppeld: Pluche van Plastic.

1955

- De eerste tentoonstelling op de Hoefkade was gewijd aan werk van Kees Andrea.
- Tsjechoslowaakse grafiek.
- Groepjes uit de academie, en ook van andere academies, zoals uit Antwerpen.
- Collectie schoolprenten.
- Frans Boers.
- Frieda Hunziker.
- November: Tien Humoristen. Vermeld werd dat de cartoon met zijn tijd is meegegaan; de tekening zelf moet het hem doen, ook zonder onderschrift. Met o.a. Ton Hoogendoorn, Max Velthuijs, Emile Brumstede, Jenny Dalenoord, Hans de Graaf, Ger Nooy, Arnold Trippelaar, Ted Schaap, Ralph Prins en Bertram Weihs.

1957

- In het voorjaar van 1957 werd de tentoonstelling *Images inventées* georganiseerd. De Brusselse *Galerie Aujourd'hui* had een groep fotografen samengebracht, die in Brussel, Den Haag en Leverkusen exposeerde. Onder de Nederlandse deelnemers waren Livinus, Martien Coppens, Victor Meeussen, Pim van Os, Willy Schurman, Guus van Houweninge, Frans Vink en Meinardus Woldringh. Het ging om abstracte en semi-abstracte fotografie, met als inspiratiebronnen vooral natuurlijke oervormen: steen, zand, water, bloei en verwering, golven en luchtbellen, delen van structuren en doorsneden van de aarde.
- Livinus had enige maanden later een tentoonstelling van gravures in het Stedelijk Museum van Amsterdam.[10] Hij had een nieuwe techniek ontwikkeld waarbij hij, met gebruikmaking van kunststoffen, reliëf wist te verkrijgen in zijn grafiek. Dat combineerde hij met oude, Japanse in-inktmethodes. Hierdoor werden zijn gravures, volgens de recensent, zeer persoonlijk en intens. Rodenko had er lyrische titels bij bedacht.
- 16 maart - 15 april: Gust Romeijn exposeerde schilderijen en tekeningen. Hij had in 1954 studiebeurs gekregen van de Franse regering, waarmee hij in Parijs bij Stanley William Hayter kon studeren. In 1956 won hij een prijs voor grafiek, waardoor zijn bekendheid toenam en hij op vele

internationale exposities vertegenwoordigd was, o.a. op de Biënnale van Venetië in 1956.
- November: expositie ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Vrije Academie. Schilderkunst, beeldhouwkunst, grafische kunst, fotografie, keramiek en modetekeningen waren te zien. Alle lesvakken waren vertegenwoordigd. Volgens de pers gaf deze expositie een aardig beeld van de toenmalige stand van beeldende en 'dienende' kunst in Den Haag.[11] Livinus liet hier ook zijn revolutionaire reliëfdruk zien.

1958
- Jen van der Sloot. De 82-jarige Van der Sloot was een zondagsschilder uit Friesland en broer van de bekendere Andries van der Sloot. Hij kwam zijn werk laten zien, dat Livinus meteen zo goed vond, dat hij tot de tentoonstelling besloot en een doek kocht.
- Maart: Guus Melai, oud-leerling, exposeerde non-figuratieve schilderijen. Na een loopbaan in de reclame, onder andere bij de KLM, was hij naar Dublin verhuisd. In Ierland werd zijn reclamewerk een aantal malen bekroond.[12]
- Idonia Fraissinet, Ad van Dijk en Frans de Haas exposeren in de Vrije Academie.[13]

De Gheijnstraat

1964 Leerlingen van de Vrije Academie exposeren in de Gemeentelijke Openbare Bibliotheek.
Leerlingen van de Vrije Academie exposeren in het Gemeentemuseum ter gelegenheid van het jeugdfestival.
Leerlingen van de Vrije Academie exposeren in het Rijswijks winkelcentrum De Boogaard.
November: expositie van de zes Marisprijswinnaars in de net geopende Vrije Academie in De Gheijnstraat: Lotti van der Gaag, Aat Verhoog, Gerard Verdijk, Frank Letterie, Marius J.F. Bisschop en Hans Peters.

1965 16 januari - 16 februari: verkooptentoonstelling Vrije Academie Grafiek: Herman Berserik, Pauline Braat, Livinus van de Bundt, Ad van Dijk, Georg Hadeler, Johannes van Hoften, Hens de Jong, Gerard Lutz, Hanneke Suringh, Aat Verhoog, Cees Vlag, Redi v.d. Willigen in het gebouw van de Vrije Academie.
6 - 27 november: tentoonstelling van leerlingen onder auspiciën van het Nederlandsch Kunstverbond in kunsthandel Esher Surrey.

1966 September: versiering voor het slotfeest van de *World Council Conference*, Kurhaus.

1967 Juli: leerlingen van de Vrije Academie exposeren in en om de St. Nicolaasschool te Uithoorn. De tentoongestelde beelden waren te koop en twee leerlingen, namelijk Mariette Mulder en Willem Stapert, gaven leiding aan 'creatief bezig zijn' in een lokaal dat ingericht was als atelier.
Exposanten: Annemarie Bennink, Léon Bouter, Hans Citroen, Marijke Clay, Mario de Col, Nico Emons, Peter Gentenaar, Hanneke Groenewegen, Berry Holslag, Piet de Koning, Hanneke Kop, Rob Mastenbroek, Mariëtte Muller, Klaas Noordenbos, Thea van Paddenburgh, Ilse Renz, Sjef Schuurman, Willem Stapert, Ernst Varkevisser, Eveline Verbiest, Fransje Vervoort, Eduard Wind, Elisa Winter, Fredi Wolf.
Augustus: in de tekenzaal van het Rhedens Lyceum richtten George Lampe en Dolf Welling ieder een tentoonstelling in ter gelegenheid van het Jeugdfestival Velp '67: ruim 300 jongeren in confrontatie met eigentijdse kunst en kunstenaars.

December: tentoonstelling van werk van leerlingen van de Vrije Academie in het gebouw naast de Algemene Bank Nederland aan het Toernooiveld. Een gangsterfilmpje van 10 minuten werd vertoond, vervaardigd door leerlingen van de Cineworkshop. Eva Schamhardt kreeg de 'Kritiekprijs' voor haar wandkleed.[14]

1968 Tentoonstelling van beeldhouwwerk in het hoofdkantoor van de ANWB.

1969 Maart: beeldhouwwerken in Nootdorpse straten.

1970 Pieterskerk, lustrumproject.

1971 Februari: Bielsbouwsels op het Centraal Station van Utrecht.

1974 Economische School Rotterdam: project Vrij Schilderen van Bouthoorn.
Er werd vormgegeven aan een Imaginaire Kunstenaar (de I.K.figuur).
Het boekenbal in Pulchri; thema Couperus. Georg Hadeler en drie studenten kleedden Pulchri aan.

1975 Mei: de afdeling lithografie onder leiding van Georg Hadeler hield een tentoonstelling in Galerie Abtswoude.
Expositie in het kader van het Holland Festival in het Circusgebouw, Scheveningen.

1976 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.
De afdeling lithografie onder leiding van Hadeler organiseerde een tentoonstelling in ESTEC en wisselende exposities in studentenuitzendbureau ASA.
Manifestatie van de afdeling beeldhouwen o.l.v. Berry Holslag in het Congresgebouw.
Werkpresentatie van verschillende disciplines in de gangen van de Vrije Academie.

1977 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.
Werkpresentatie van verschillende disciplines in de gangen van de Vrije Academie.

1978 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.
Werner Brenneisen verzorgde met zijn deelnemers een glasapplicatie voor het bestuursgebouw van de Erasmus Universiteit te Rotterdam (1978-1979).
Werkpresentatie van verschillende disciplines in de gangen van de Vrije Academie.
Reinier Gerritsen organiseerde een eenmalig audio-visueel project; hiervoor werd het plafond van de benedengang benut over een lengte van 12 meter.

1979 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.
Werkpresentatie van verschillende disciplines in de gangen van de Vrije Academie.

1980 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.

1981 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.
Onder leiding van Trix Zwartjes waren er exposities van deelnemers in het ANWB-gebouw te Den Haag, de Waag in Leiden, het Nias te Wassenaar en het Gemeentehuis van Wassenaar.

1982 Expositie voor deelnemers en begeleiders in filialen van Amrobanken.

Noten

Noten Inleiding

[1] Typoscript van Livinus van de Bundt, archief Vrije Academie, oktober 1947. Het betreft een rondschrijven of persbericht, dat alleen bestaat in de vorm van een kladversie waarin Livinus delen met potlood doorstreepte. De definitieve versie is niet teruggevonden. Aangezien delen van het bericht letterlijk in de pers werden geciteerd, valt aan te nemen dat het bericht daadwerkelijk is geschreven en verstuurd. Bijvoorbeeld in W. Jos de Gruyter, '"Amicitia", een vrije academie voor beeldende kunsten', *De Nieuwe Courant*, 10 oktober 1947, Anon., 'Kiem voor kunstcentrum', *Het Dagblad*, 11 oktober 1947, Anon., 'Studiebeurzen Vrije Academie Amicitia', *Haagsch Dagblad*, 18 oktober 1947, Anon., 'Vrije Academie voor Beeldende Kunsten "Amicitia"', *De Maasbode* 19 oktober 1947, alle knipsels in: RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis (RKD), Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971.

[2] Ibidem.

[3] Rapport over het middelbare kunst- en kunstnijverheidsonderwijs in Nederland op verzoek van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, uitgebracht door de Vereniging van Middelbare Scholen voor Kunst en Kunstnijverheid in Nederland ('s-Gravenhage 1955), 7. Geciteerd bij B. Welten, *Kunstonderwijs in Nederland. Een normatief onderzoek naar de ontwikkeling van het kunstnijverheidsonderwijs, voornamelijk in betrekking tot de meer didactisch-esthetische aspecten ervan in Nederland tussen 1870 en 1960* (Leuven 1960), 269-270.

[4] Foto uit de prospectus van 1948 'op het schilderatelier' (foto Piet van der Ham). Staand van rechts naar links (volgens Leon Zeldenrust, interview december 2012): Etty Stomps, Leon Zeldenrust, Miep de Leeuwe, Mieke van der Burgt, ?, Jan van Heel. Zittend vooraan links: Jan Groeneveld.

[5] Herbert van Rheeden, "'Nieuw Inzicht', een vooruitstrevend tijdschrift voor het tekenonderwijs 1936-1940", in: Marc Adang e.a (red), *Met eigen ogen, opstellen aangeboden aan Jaffé* (Amsterdam 1984); Herbert van Rheeden, *Om de vorm, geschiedenis van het kunstonderwijs in de 20e eeuw* (Amsterdam 1989); Adi Martis, *Voor de kunst en voor de nijverheid. Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland*, diss. UvA, (Amsterdam 1990); Vera Asselbergs-Neessen, *Kind, kunst en opvoeding: de Nederlandse beweging voor beeldende expressie* (Amersfoort 1989).

[6] Livinus van de Bundt, *Overzicht en Uitzicht*, september 1950, archief Vrije Academie.

[7] Carl Goldstein, *Teaching Art. Academies and Schools from Vasari to Albers* (Cambridge 1996).

[8] Manifest aan de Kunstenaars van Nederland, 1946, 21; geciteerd in: Herbert van Rheeden, 'Om de kunst of voor de industrie: een vernieuwing die faalde aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs te Amsterdam in de jaren vijftig', in: Prof. Dr. M. van der Kamp e.a. (red), *De Lucaskrater. Historie en analyse van en meningen over het beeldende-kunstonderwijs aan de kunstacademies in Nederland* (Assen 1984) 56.

[9] Maarten van Doorn, *Het leven gaat er een lichten gang, Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).

[10] Albert Boime, *The Academy and French Painting in the Nineteenth Century* (New York 1971); Rafael Cardoso Denis and Colin Trodd (ed.), *Art and the academy in the nineteenth century* (Manchester 2000).

[11] Goldstein (1996).

[12] A.W.A. Boschloo (red), 'Academies of Art. Between Renaissance and Romanticism', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* V-VI (1989) 10-13.

[13] Nicolaus Pevsner, *Academies of Art, Past and Present* (Cambridge 1940).

[14] Michael van Hoogenhuyze, *De post-ideale academie*, n.a.v. symposium Is kunst te leren?, Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten Den Haag (1994); Johan Heilbron, *Kunst leren: het werkplaatsmodel in de beeldende kunst* (Rijswijk/Zoetermeer 1992); Martis (1990); Jacobus Martinus van der Tas, Kunst als beroep en roeping

(diss.) (Rotterdam 1990); Asselbergs-Neessen (1989); Van Rheeden (1989); Van der Kamp (red) (1984); Adi Martis, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)' in: *Kunstonderwijs in Nederland, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30, (Haarlem 1980) 79-171.

15 Michael van Hoogenhuyze sprak zich uit over een serieuze positie voor het autodidactische talent, waarbij hij de Vrije Academie in een terzijde ter sprake bracht. Van Hoogenhuyze (1994).

16 Heilbron (1992) 21-33.

17 Van der Tas (1990) 142-144.

18 Van der Tas (1990) 147.

19 In mijn essay 'Ontplooiing' heb ik deze benadering van het kunstonderwijs beschreven. Saskia Gras, 'Ontplooiing', in A. in 't Groen, C. de Roon en P. Slaman (red), *Leids-Haags Allegorieënlexicon* (Delft 2016) 237-243.

20 Bert Taken & Jeroen Boomgaard, 'Between Romantic Isolation and Avant-Gardist Adaptation' in: Pascal Gielen en Paul De Bruyne (red), *Teaching Art in the Neoliberal Realm: Realism versus Cynism* (Amsterdam 2012) 87-99.

21 Zie ook: Henk Borgdorff en Peter Sonderen (red). *Denken in kunst. Theorie en reflectie in het kunstonderwijs* (Leiden 2012) 20.

22 Onder andere: Els van Odijk (red), *Er is een Rijks-Akademie, over ruimte voor kunstenaars* (Bussum 1995); Jenny Reynaerts, *'Het karakter van onzer Hollandsche School'. De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870* (diss. Leiden 2001); *Blues Tuesdays: de Ateliers 1963-2003* (Amsterdam 2004); Michael van Hoogenhuyze, *Geschiedenis van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. De laatste 50 jaar* (Den Haag 2007); Wilma van Giersbergen, *Rotterdamse Meesters. Twee eeuwen kunstacademie in Rotterdam 1773-1998* (Leiden 2012).

23 Van Hoogenhuyze (2007) 31.

24 Folkert Haanstra, 'Authentieke Kunsteducatie: een stand van zaken', *Authentieke Kunsteducatie, Cultuur + Educatie* 31, jaargang 11 (Utrecht 2011) 27-28; www.cultuurnetwerk.nl/producten_en_diensten/publicaties/pdf/cpluse31.pdf.

25 Ibidem. Haanstra noemt Mary Hafeli, Judith Gullikers en Diederik Schönau. (Mary Hafeli, 'What happened to authenticity? "Assessing Students' Progress and Achievements in Art" Revisited'. In: R. Sabol & M. Manifold (eds), *Through the Prism: Looking into the Spectrum of Writings by Enid Zimmerman* (Reston VA 2009) 125-137; Judith Gullikers, 'Authentiek beoordelen: kansen voor het kunstonderwijs', *Authentieke Kunsteducatie, Cultuur + Educatie* 31 (Utrecht 2011) 38-61; Diederik Schönau, 'Towards developmental self-assessment in the visual arts: supporting new ways of artistic learning in school', *International Journal of Education through Art* 8 (2012) 49-58.

26 Doug Boughton, 'Assessing art learning in changing context: High-stakes accountability, international standards, and changing conceptions of artistic development'. In: E. Eisner & M. Day (eds), *Handbook of Research and Policy in Arts Education* (Mahwah NJ 2004) 585-605.

27 C.M. Dorn, S.S. Madeja, F.R. Sabol, *Assessing Expressive Learning: a Practical Guide for Teacher-Directed authentic assessment in K-12 visual arts education* (Mahwah NJ 2004).

28 Genoemd bij Haanstra (2011) 28.

29 Folkert Haanstra & Diederik Schönau, 'Evaluation Research in Visual Arts Education'. In: L. Bresler (red), *International Handbook of research in Arts Education* (Dordrecht 2007) 427-443; Marie-José Corsten, Christianne Niesten, Huib Fens, Pascal Gielen (red), *Autonomie als waarde. Dilemma's in kunst en onderwijs*, uit de serie Arts in Society, (Amsterdam/Tilburg 2013).

30 Anja van den Broek (et al), *Selectie in het Kunstonderwijs. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van OCW*, Den Haag 1998; *Onderscheiden, verbinden, vernieuwen. De toekomst van het kunstonderwijs. Advies van de commissie-Dijkgraaf voor een sectorplan kunstonderwijs*, mei 2010.

31 Martha C. Nussbaum, *Cultivating Humanity, a Classical Defense of Reform in Liberal Education* (Harvard 1998).

[32] Hans Renders, ‘De biografische methode’, in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Kossmann Instituut, Groningen 2006), 39-42; Hans Renders en Binne de Haan (eds), *Theoretical Discussions of Biography, Approaches from History, Microhistory, and Life Writing* (New York 2013).

[33] Wim Willems, *Van wie is de geschiedenis. Bekentenissen van een biograaf* (Amsterdam 2013); Wim Willems, ‘Biografie’, in: A. in ’t Groen, C. de Roon en P. Slaman (red), *Leids-Haags Allegorieënlexicon* (Delft 2016) 59-64.

[34] Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).

[35] Bijlage 1

[36] Pierre Bourdieu, ‘Understanding’, in: Pierre Bourdieu e.a., *The Weight of the World, Social Suffering in Contemporary Society* (Cambridge UK/Malden USA 1999) 607-626.

[37] Livinus was directeur tot 1968, maar vanaf 1964 nam George Lampe als adjunct de leiding over. Vandaar dat voor deel I gekozen is voor de afbakening tot 1964, toen het beleid veranderde onder invloed van Lampe.

[38] Elsje Drewes, *Willem Schröfer (1898-1968), Schilder, nonconformist* (Zutphen 1998) 30.

161. Klaslokaal De Gheijnstraat, begin jaren zeventig.

Noten Proloog

[1] Christiaan Nicolaas Everhard de Moor (1899-1981). Voor deze paragraaf van de proloog is onder andere gebruik gemaakt van het boek van Chr. de Moor, van commentaar voorzien door drs. H.P.S. de Groot, *De eeuw is mooi begonnen, maar niet uitgegroeid, Herinneringen van Christiaan de Moor* (Amsterdam 1994) 1-23. Dit boek is gebaseerd op De Moors herinneringen, die hij optekende in 1981. Terugkijkende op zijn leven zijn niet alle feiten meer even helder en niet alle jaartallen kloppen. Geciteerde feiten zijn vergeleken met andere bronnen, voor zover dat niet door drs. H.P.S. de Groot is gedaan. In een gesprek met Laura de Moor, dochter van Chris de Moor, op 15 december 2011, zijn de feiten zoveel mogelijk geverifieerd.

[2] Hildelies Balk, *De Kunstpaus H.P Bremmer 1871-1956* (Bussum 2006). Hierin wordt de familie De Moor echter niet genoemd.

[3] Annie Cohen-Solal, *Naar levend model, de opkomst van de Amerikaanse kunstenaars, Parijs 1867-New York 1948* (Amsterdam 2003) 114.

[4] Chr. de Moor, *De eeuw is mooi begonnen, maar niet uitgegroeid, Herinneringen van Christiaan de Moor* (Amsterdam 1994) 114.

[5] Hetty de Roos was de dochter van de architect Jacobus Hermanus de Roos (1875-1942). Laura de Moor vermoedt dat zijn ouders hem financieel steunden.

[6] Conrad Kickert (1882-1965); diens woonhuis en atelier aan *26 Rue du Départ* was het voormalige (en ook latere) atelier van Piet Mondriaan.

[7] Voor de sfeer in Parijs en de manier van werken door de avant-garde: Kenneth E. Silver, *Esprit de Corps: The Art of the Parisian Avant-Garde and the First World War, 1914-1925* (Londen 1989).

[8] In St. Rémy-les-Chevreuse, ca. 40 kilometer van het centrum van Parijs; bereikbaar met de trein vanaf Gare d'Orsay. Hier vormde zich een kleine kunstenaarskolonie. Behalve Chris de Moor kocht ook Marcel Gromaire er een vervallen boerderijtje.

[9] Frits Klein (1898-1990). In 1948 was hij samen met zijn vrouw Marie Raymond (1908-1989) een jaar gastdocent aan de Vrije Academie. Hun zoon Yves Klein werd beroemd als kunstenaar van het *Nouveau Réalisme*.

[10] Wat betreft de termen 'Académie' en 'École': De Académie des Beaux Arts is één van de vijf Académies die deel uitmaken van het Institut de France. De Académie des Beaux-Arts had destijds toezicht en controle over de École des Beaux Arts.

[11] Vrouwen werden tot 1897 niet toegelaten; maar ook later nog beperkt, omdat het officiële kunstonderwijs aan vrouwen aan allerlei voorwaarden was gebonden; zo mochten zij geen gebruik maken van de ateliers, een beperking die in 1900 werd opgeheven. Zie verder Weisberg, Gabriel P. en Jane R. Becker, *Overcoming all obstacles: the woman of the Académie Julian* (New Brunswick NJ 1999); Gill Perry, *Women Artists and the Parisian Avant-garde (*Manchester 1995).

[12] Anon., 'Haagsche Ateliers. Bij Christiaan de Moor', *Het Vaderland*, 4 december 1932.

[13] Alexandra Charvier, *L'Académie Ranson, creuset des individualités artistiques, 1919-1955,* (Mémoire, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne, Paris 2003). Alexandra Charvier, 'L'Académie Ranson dans le Paris artistique de l'entre-deux-guerres', *La Gazette de l'Hôtel Drouot*, Paris (16 janvier 2004) 116-117.

[14] Claire Mangon, 'Singulière Académie Ranson dans les années 30' in: *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l'Académie Ranson*, Rambouillet, Palais du roi de Rome (Heule 2010).

[15] Alexandra Charvier, 'L'Académie Ranson à la croisée des chemins', *La Gazette de l'Hôtel Drouot*, Paris (12 mars 2004) 248-249.

[16] Ook Zingg en Demetrios Galanis waren er leraar in 1922 en 1923. Mail van Alexandra Charvier d.d. 6 mei 2011: 'Par ailleurs, concernant les professeurs qui enseignent à l'académie Ranson à cette epoque, entre 1920 et 1922,

il s'agit encore essentiellement encore des Nabis et de quelques autres professeurs qui ont souvent été leurs élèves. Il y a différents cours peinture, art décoratif, croquis. 1921: M. Denis, P.Sérusier, E. Vuillard, M. Quelvée. Arts décoratifs: Claude Sérusier. 1922: M. Denis, G.L. Jaulmes, J. Zingg, M.F.A. Quelvée – decoration-gravure sur bois: M.M.P.Vera-G. Faure'.

17 Léger aan de Académie Moderne; André Lhote stond bekend als de leraar waar de student naar toe moest wanneer hij zich 'kubistisch' wilde laten scholen. Hij had de naam direct het doek van een leerling over te nemen als hij iets niet goed vond. Hij hanteerde strenge voorschriften over kleurgebruik. Charlotte van Pallandt, die bij Lhote had gestudeerd, herinnerde zich dat de leerlingen bij hem nooit twee koude of twee warme kleuren naast elkaar mochten zetten: *toujours un chaud à coté d'un froid*. Lambert Tegenbosch en Marian Koekkoek, *Charlotte van Pallandt, Beelden en tekeningen* (Zwolle 1994) 14.

18 *Préceptes*, zie Bijlage II, afgedrukt in *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l'Académie Ranson*, 15.

19 *Préceptes*, zie Bijlage II.

20 Dit was ook een van de conclusies van de Parijse onderzoeksgroep met o.a. Alexandra Charvier naar de Académie Ranson. Lydia Harambourg, 'Quel fut l'heritage de l'académie Ranson dans les années 1950?', *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l'Académie Ranson*, 23.

21 Tegenbosch en Koekkoek (1994) 19.

22 Claire Maingon, 'Singulière Académie Ranson dans les années 30', *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l'Académie Ranson*, 12.

23 'De Rode Olifant', Benoordenhoutseweg, nu Zuid-Hollandlaan 7, Den Haag. Het gebouw werd ontworpen en uitgevoerd door J.H. de Roos en W.F. Overeijnder. De Roos was De Moor's schoonvader. De Moor (1994) 32.

24 Cornelis van Traa (1899-1970), vriend en achterneef van De Moor.

25 John Sillevis, 'Beeldende Kunst', In: T. de Nijs en J. Sillevis (red), *Den Haag, geschiedenis van de Stad, deel 3, Negentiende en Twintigste eeuw* (Zwolle 2005) 318.

26 Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag, De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987) 11.

27 Hans Martin, *Wat niet in Baedeker staat* (Amsterdam 1931) 59.

28 Martin (1931) 160-161: een hoofdstuk voor de Engelstalige toerist door W.P.F. van Deventer.

29 Van Doorn (2002) 244.

30 CBS, Statistiek der inkomens en vermogens in Nederland 1930/31- 1939/40, 's Gravenhage, 1931-40. Uitgelegd en verklaard in Van Doorn (2002) 98-99.

31 Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939) 170-173. Zie de post 'gelden voor aankoop'.

32 Pieter de Ruiter, *A.M. Hammacher, Kunst als levensessentie* (Baarn 2000) bevat een lijst met recensies van de hand van Hammacher van Haagse exposities die verschenen zijn in *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Hieruit is een beeld te destilleren van de belangrijkste exposities die gehouden zijn in de jaren 1927-1933. Daarnaast geeft het archief W. Jos de Gruyter (RKD) een tweede indicatie van de belangrijkste Haagse exposities over de periode 1930-1955.

33 Werken van Cézanne, Picasso en Kandinsky waren al eerder in Amsterdam te zien geweest, maar kortstondig: jaarlijks een maand tussen 1911 en 1915. Italiaanse futuristen hadden in 1912 en 1913 geëxposeerd in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. Na 1920 was in Amsterdam geen moderne kunst meer te vinden in een permanente collectie. Wel waren er veel kortdurende tentoonstellingen te zien, zoals de grote exposities van Franse schilderkunst uit de twintigste eeuw in 1932 en in 1935.

34 Jan van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland, 1910-2000. Picasso als pars pro toto*

(Amsterdam 2001) 175-176 .

35 De Haagsche Kunstkring bracht exposities met werk van leden, die extra onder de aandacht gebracht werden door het aanbieden van een aantrekkelijk thema, dat op de tentoonstelling zelf meestal ver te zoeken was. Voorbeelden: de tentoonstelling *Naaktschilderingen* in 1931, *Eros in de beeldende kunst* in 1932. Ook werd het werk van leden geregeld aangevuld met dat van anderen, vaak met dat van realisten van *De Onafhankelijken*, zoals Harmen Meurs, Wim Oepts en Pyke Koch. Chris de Moor was ook vaak met zijn werk op deze tentoonstellingen vertegenwoordigd.

36 De Moor (1994) 44: een beschrijving van de Schimmenclub en een programma dat uit dertien onderdelen bestaat zijn hier opgenomen. Het groepje schreef korte verhalen, waarbij Robert de Roos en Jan Odé muziek componeerden en waarvoor Chris de Moor, J.B.R. de Roos (geen familie van Hetty) en Vilmos Huszar schaduwpoppen, schimmen genoemd, sneden. De Schimmenclub trad op in Den Haag en Rotterdam met een avondvullend programma; in Den Haag onder andere bij de Kunstzalen Kleykamp en in Diligentia, in Rotterdam in de Rotterdamsche Kunstkring. Ook De Moors echtgenote Hetty droeg actief bij.

37 Eva Rovers, *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller (1869-1939)* (Amsterdam 2011) 109-110, 183-199, 304-309. Zij gaat uitgebreid op de motieven voor de collectievorming in.

38 Rovers (2011) 379-380. De auteur beschrijft hoe en welke tijdelijke exposities Helene Kröller-Müller in haar museum organiseerde; zo was in de zomer van 1927 Bart van der Leck te zien, in 1928 Dirk Nijland met Mendes da Costa en in het voorjaar van 1929 Odilon Redon. In juli 1929 organiseerde ze aan het Lange Voorhout een ongekend grote expositie van Van Gogh, die alle schilderijen, aquarellen en tekeningen uit haar bezit omvatte. Niemand in Den Haag kon deze expositie ontgaan. Ze ontketende een media-event met reclame op de radio en op de treinstations. De tentoonstelling trok ruim 3500 bezoekers uit de hele wereld, ook vanuit Japan en de Verenigde Staten.

39 Balk (2006) 418.

40 Van Adrichem (2001) 175.

41 Ibidem, 166-176.

42 Anon., ‘Rondleiding in ons Gemeente-museum’, *Het Vaderland*, 24 oktober 1931.

43 H.E. van Gelder, ‘De Musea en de Jeugd’, *Nieuw Inzicht* 4 no. 2 (1939) 19.

44 W. Jos de Gruyter, ‘Fransche en Belgische grafiek’, *Het Vaderland*, 1 november 1932.

45 In december 1927 startte de serie met de *Esposizione d’Arte Italiana in Olanda*, een expositie die eerder in Amsterdam te zien was geweest. Hier was Severini’s schilderij *Moederschap* te zien, gecombineerd met werk van Morandi en De Chirico, de *pittura metafisica*. Hammacher merkte op dat ‘het sectarisme van de futuristische en cubistische leuzen (..) is overwonnen’; Hammacher, ‘Pulchri Studio. Moderne Italiaansche Kunst I’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 23 december 1927. Hij bespeurde het einde der 'ismen' en een hernieuwd realisme. Een jaar later volgde de expositie *Een eeuw Spaansche kunst* bij Pulchri Studio. Twintig Goya’s werden hier gepresenteerd. Goya werd geëerd als vader van de Spaanse moderne school ‘en misschien van de geheele moderne school’ (‘Opening Spaansche tentoonstelling’, *Het Vaderland*, 3 december 1928). Daarop volgde *Poolsche schilder- en beeldhouwkunst*, waarbij de ontwikkelingen van de voorbije dertig jaar werden getoond ‘in een zeldzame verscheidenheid’. Als opmerkelijk feit werd geschreven dat ook ‘abstracten’ waren tentoongesteld. (G. Knuttel, ‘Moderne Poolsche Kunst’, *Het Vaderland*, 3 februari 1929). Pulchri Studio zette de landenthematiek voort met *Russische schilders, Portugeesche schilderkunst* en in maart 1933 *Hedendaagsche Engelsche schilderkunst*, met kunstenaars als Duncan Grant en Vanessa Bell. Recensenten probeerden steeds het typisch ‘land-eigene’ in zo’n tentoonstelling te zien.

46 W. Jos de Gruyter, ‘Willem Schröfer bij De Bron’, *Het Vaderland*, 24 april 1930.

47 In het voorjaar van 1932 begon Esher Surrey Art Galleries van Charles Bignell een belangrijke rol te spelen. Bignell bracht in februari een historisch overzicht van het werk van Chagall, waarover in de pers veel te doen

was. Met 43 schilderijen en 12 aquarellen, gedateerd vanaf 1908, was het een indrukwekkende presentatie. De aanwezigheid van Chagall zelf bij Esher Surrey was een spectaculaire gebeurtenis. In een voordracht werd over de schilder gezegd: 'Hij werkt slechts voortgedreven door zijn emotie.(…) Hij is voor ons als geen andere hedendaagsche schilder de vertolker van de hoogere werkelijkheid der gevoelswereld. De navolging van Picasso heeft veel gevaar opgeleverd voor de hedendaagsche schilderkunst, die aan den anderen kant wordt bedreigd door een academische terugkeer tot de natuur. Deze terugkeer kan slechts vrucht dragen als het avontuur is beleefd. Tegen beide gevaarlijke opvattingen heeft Chagall zich gekeerd'. (André de Ridder over Marc Chagall, *Het Vaderland*, 10 maart 1932). De tentoonstelling reisde door naar Arti et Amicitiae in Amsterdam, waar de voordracht nogmaals werd gehouden.

[48] Van Doorn signaleert dit ook. Hij denkt dat het te maken heeft met het grote aantal Indische inwoners van Den Haag. Verder onderzoek hiernaar acht hij gewenst. Esoterie kwam veel meer voor in kringen van welgestelden. Den Haag was naast het eveneens welvarende Laren en Blaricum het spirituele centrum van Nederland.

[49] Ir. J.W. Albarda (1877-1923) was van 1917 tot 1923 wethouder van Onderwijs te Den Haag; goede vriend van tekenonderwijsvernieuwer Bart Merema en jarenlang bestuurslid van de Haagse Academie van Beeldende Kunsten.

[50] Architect en kunsthistoricus, directeur van de Haagse Academie van 1928 tot 1942. Zie voor de geschiedenis van de Haagse Academie van Beeldende kunsten: Beljon, J.J., *300 jaar Koninklijke Academie van beeldende Kunsten 's Gravenhage 1682-1982* (Den Haag 1982).

[51] Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv. nr. 543, stuk 142.

[52] Van Rheeden (1989) 96 e.v.

[53] Johannes Itten, *Beeldende Vormleer* (De Bilt 1993), bew. en uitgebr. vert. van *Mein Vorkurs am Bauhaus: Gestaltungs- und Formenlehre* (Ravensburg 1963); Dolores Denaro e.a., *Johannes Itten, Wege zur Kunst* (Ostfildern-Ruit 2003); Christa Lichtenstern en ChristophWagner, *Johannes Itten und die Moderne* (Ostfildern-Ruit 2003).

[54] Joke Hofkamp en Evert van Uitert, 'De Nieuwe Kunstschool (1933-1943)' in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30 (Haarlem 1979) 233-300.

[55] Chris Rehorst, *Jan Buijs, architect van De Volharding* (Den Haag 1983).

[56] Over de relatie tussen theosofie en kunst: Bax, M., *Het web der schepping, theosofie en kunst in Nederland, Van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006).

[57] Het periodiek was spreekbuis van de Nederlandsche Vereeniging Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs, opgericht door Jan Ros en zijn echtgenote Wilhelmina Vrijman. Zij waren tevens de drijvende krachten van de Haagse theosofische loge. Ze hingen een vrijheidsideaal aan dat er op neer komt dat de mens vrijheid nodig heeft om naast al het aardse, dat gevoed wordt door kennis, het 'hoogere' te bereiken.

[58] K. Boeke, *Ervaringen en perspectieven van 'De Werkplaats' te Bilthoven* (Utrecht 1934); R. Joosten-Chotzen, *Montessori-Opvoeding en haar toepassing in ons land* (Utrecht 1937); L. Heyting, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994); Marjan Schwegman, *Maria Montessori 1870-1952, kind van haar tijd, vrouw van de wereld* (Amsterdam 1999); Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk, Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke* (1884-1966) (Amsterdam 2013).

[59] Geciteerd in: Asselbergs-Neessen (1989) 92.

[60] De Vereniging produceerde in 1924 Brochure nr. VII, genaamd *Teekenen*, waarin vastgesteld werd dat het doel van alle tekenonderwijs het ontwikkelen van fantasie en schoonheidszin moest zijn, naast het trainen van het waarnemingsvermogen. Het onderwijs moest de zelfwerkzaamheid, de spontane activiteit en het initiatief van de leerling aankweken. Kleine kinderen moesten vrij kunnen tekenen op speciaal laag aan de wand aangebrachte schoolborden. *Schoonheid en Opvoeding* (18e jaargang, no. 5) 65-75. De commissie die dit opstelde bestond uit

mej. J. v.d. Gaag, onderwijzeres fröbelschool Den Haag, P.J.A.M. Haaring, leraar academie Den Haag, J.D. Ros, Martha de Vries, hoofd ener fröbelschool te Den Haag, R.W.P. de Vries, NVTO, Hilversum, A.H.S. Wirtz, leraar MO Tekenen op een HBS en een gymnasium, Breda en mej. A.G. Dyserinck, lid van het Hoofdbestuur.

61 Deze formulering werd gebruikt in een versie van het voorlopig onderwijsprogramma van de akten-opleiding uit 1933 die is komen te vervallen (Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv. nr. 805). In de latere versie (z.j.) staat geformuleerd: 'om aard en aanleg van de leerlingen te leeren kennen' (ibidem, inv. nr. 806).

62 Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv. nr. 805, het vervallen onderwijsprogramma. In de latere versie (inv. nr. 806) staat geformuleerd: 'bij uitzondering het vrij harmoniëeren in zwart-wit en in kleur naar een abstract gegeven'.

63 De resultaten van het cursusjaar 1931-32 waren bedroevend. Voor de akte MA slaagden maar vier van de achttien kandidaten. De Raad van Bestuur, waarin ook Chris de Moor zitting had, stelde een onderzoek in. Plantenga weet de slechte resultaten aan de totaal verouderde akten-opleiding en aan onvoldoende inspiratie bij veel van de leerkrachten. Hij stelde Ros daarvoor verantwoordelijk. Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv.nr. 810.

64 Ibidem, inv. nr. 810.

65 Ibidem, inv. nr. 822.

66 B. Merema, *Het onderwijs in de Kennis der Beeldende Kunst* (Amsterdam 1919); B. Merema, *Beeldende Kunst: het leren zien en begrijpen* (Bilthoven 1935-60); B. Merema, *Levensontplooiing in vorm en kleur* ('s Gravenhage 1938); B. Merema, *Aesthetische vorming door de beeldende kunst* (Bussum 1948).

67 NVTO, *Vijftig jaren teekenonderwijs in Nederland. Beknopt verslag van het congres te Amsterdam in 1930*, uitgegeven ten behoeve van het onderwijs en van studeerenden, met steun van het departement van OKW (Rotterdam 1930).

68 Van Rheeden, 'Nieuw Inzicht', een vooruitstrevend tijdschrift voor het tekenonderwijs 1936-1940', in: *Met eigen ogen, opstellen aangeboden aan Jaffé* (Amsterdam 1984) 201.

69 Van Rheeden (1989); Martis (1990); Asselbergs-Neessen (1989); Ben Koevoets en Herbert van Rheeden (red), *Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-1980* (Bussum 1980).

70 De kern van H9 bestond uit negen tekenleraren: J.M.T. Arnold (1884-1967), lyceum Stokroosplein; G.J. van Koppenhagen (1909-1977), openbare lagere school op gewijzigde Montessori- grondslag, lyceum en Haagse Academie van Beeldende Kunsten; J. de Kruijf (1885-1966), lyceum, Haagse Academie; mej. A. Mansholt (1900-?), openbare lagere school op gewijzigde Montessori-grondslag; mej. A Meijer (1908-1944), MMS, Academie van Beeldende Kunsten (Akte N XI); B. Merema (1891-1973), Haags Stedelijk Gymnasium en een aantal andere scholen; S. van Vliet (1899-?) HBS; H. Voskuijl (1893-1980), HBS, later Haagse Academie en A. Wijkniet (1894-1937), leraar aan het VCL.

71 De complete lijst: Van Rheeden (Amsterdam 1984) 217. In sommige nummers van *Nieuw Inzicht* (het tijdschrift van H9) werden de werkende leden vermeld; in 1937 waren dat er 35. In 1938 telde de werkgemeenschap 43 leden.

72 Wet op het Nijverheidsonderwijs (1921).

73 Deze revolutionaire verschuiving heb ik eerder beschreven in mijn artikel: Saskia Gras, 'Haagse Expressie, de kiemen van een merkwaardige vrijheid', *Tiq* nr.15 (2012), catalogus bij de tentoonstelling *Happy Days*, Den Haag 1947-1967, Gemeentemuseum Den Haag, september 2012- januari 2013, 46-47.

74 In Dresden had De Moor met net zo'n geëngageerde club kennisgemaakt rond Otto Dix. Dat gaf hem de inspiratie voor de oprichting van deze club. Zie voor de geschiedenis van de club: Ketelaar, F.C.J. en E.A. Ketelaar-de Vries Reilingh, *Intelligent engagement. Vijftig jaar Sociëteit voor Culturele Samenwerking 1929-1979* ('s-Gravenhage 1979).

[75] Net als Dix schilderde De Moor groteske koppen als symbool voor de gegoede burgerij.

[76] De Moor (1994) 75.

[77] Trude Jalowetz (1910-1976) was opgeleid in Keulen, Halle en Berlijn. Bij Het Paapje werkte ook de Duitse Betty Scheuffler, die weefsels vervaardigde in de traditie van het Bauhaus. M. Groot, *Vrouwen in de Vormgeving 1880-1940* (Rotterdam 2007) 493.

[78] De Moor (1994) 61.

[79] Anon., 'Haagsche Ateliers. Bij Christiaan de Moor', *Het Vaderland*, 4 december 1932.

[80] Voor deze vorm van tekenen was speciaal materiaal ontworpen, omtrekvormen zoals een cirkel, driehoek en vierkant, die de kinderen moesten natrekken en inkleuren. Met behulp van de omtrekvormen maakten de kinderen decoratieve patronen die ze naar eigen wens mochten inkleuren met potlood of waterverf. Dat inkleuren moest arcerend gedaan worden. Pas veel later mochten de Montessorikinderen vrij werken, maar nadrukkelijk pas als ze in staat waren om de figuren die ze zelf wilden maken met vaste hand uit te voeren. Een leerkracht van een Amsterdamse Montessorischool schreef: 'De zogenaamde "vrije" tekeningen, die je op andere scholen wel eens ziet, maken onze kinderen niet. Onze kinderen leren tekenen zonder tekenleraar, de kinderen leren het zichzelf, m.b.v. de geometrische figuren. Het is een bewijs van hoe geweldig het materiaal is dat Maria Montessori heeft bedacht'. In: M.Haas, 'Fantasie deel II', *Montessori Opvoeding* (1925) 61-63.

[81] Noch in de archieven van de Nederlandse Montessorivereniging, noch in die van de Haagse opleiding heb ik een aanwijzing kunnen vinden dat er apart tekenonderwijs aan leidsters in opleiding werd gegeven. Misschien is het docentschap van De Moor iets eenmaligs geweest.

[82] Anon., 'Haagsche Ateliers. Bij Christiaan de Moor', *Het Vaderland*, 4 december 1932.

[83] Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv. nr. 543.

[84] François Erdely (1904-1959, Francis de Erdely), leerling Academie voor Beeldende Kunsten te Boedapest, later assistent. Hij maakte in 1921 een reis door Spanje, had in 1923 een tentoonstelling in Madrid, in 1924 in Barcelona, in 1925 in Algiers. In maart 1927 won hij de *Grand Prix Paul Szinyei de Merse* te Boedapest. In 1928 had hij een tentoonstelling in Brussel, 1929 in Antwerpen, 1930 in Bratislava, 1931 in Parijs. Er bevinden zich werken van hem in musea te Brussel, Gent en Antwerpen, Madrid, Barcelona en Bratislava. Hare Majesteit Maria Christina, in 1933 koningin-moeder van Spanje, bezit werk van Erdely.

[85] De Moor (1994) 114-115.

[86] Erdely had zijn eerste tentoonstelling bij Esher Surrey van 28 januari tot 17 februari 1933. Hij verkocht twaalf werken. Van 14 april tot 4 mei 1934 had hij er een tweede tentoonstelling, waarbij hij acht werken verkocht.

[87] RKD, Archief Van Marle-Bignell, inv.nr. 78-85.

[88] Esher Surrey Art Galleries was genoemd naar de geboortestreek van Bignells vader.

[89] Anon., 'De crisistentoonstelling in Pulchri', *Het Vaderland*, 23 februari 1932.

[90] Anon., 'Schilderijen ook hier een ruilobject', *Het Vaderland*, 26 februari 1932.

[91] De Moor doneerde *Stilleven met Speelgoed*, dat door W. Jos de Gruyter in zijn recensie werd beoordeeld als 'een van de knapste dingen op de tentoonstelling'. W. Jos de Gruyter, 'De crisistentoonstelling in Pulchri Studio', *Het Vaderland*, 10 maart 1932.

[92] Anon., 'Er hangt een schilderij', *Het Vaderland*, 4 maart 1932.

[93] W. Jos de Gruyter, 'De crisistentoonstelling in Pulchri Studio', *Het Vaderland*, 19 maart 1932; Anon., 'De jury', *Het Vaderland*, 5 maart 1932; Anon., 'Is het lot U gunstig geweest in Pulchri?'*Het Vaderland*, 6 april 1932. 330 kunstwerken, waaronder het olieverfschilderij *Bosch* van Piet Mondriaan en een landschap van Vilmos Huszar.

[94] De Moor (1994) 124. De Moor schrijft dat hij samen met de directeur van Kleykamp, Luc Willink, recensent van *Het Vaderland*, 'Kunst in Nood' oprichtte.

[95] In september 1934 was er een dergelijke Kunst in Nood-tentoonstelling in Den Haag, in Kunstzaal Kleykamp.

[96] Van Doorn (2002) 102.

[97] Ibidem, 97.

[98] D. Brongers, '"Zaken zijn zaken" – het veilinghuis Van Marle & Bignell en het ondernemerschap van Charles John Robert Bignell (19 febr 1890-7 maart 1957)', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1999) 102-119.

[99] Anon.,'Haagsche Causerieën. Uit de kunstwereld', *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1933.

[100] Jury van 1933: Hein von Essen, J. Franken, Dr. G. Knuttel, Willem van Konijnenburg, Ernst Leyden, Willy Sluiter en Jan Sluijters.

[101] Jan Sluijters, Willem van Konijnenburg, G. Knuttel, W. Jos de Gruyter, Jan Kalf, Carel van Lynden en Hein von Essen. Prins Hendrik was korte tijd beschermheer (hij overleed op 3 juli 1934).

[102] Een van hen was G. Arnold Smith (1905-1995).

[103] Wellicht moest De Moor denken aan de categorie leerlingen van de Haagse Academie die overdag academisch onderwijs genoten aan de akten-opleidingen en als tegenwicht 's avonds gingen schilderen aan de avond-opleiding van de afdeling Teekenen en Schilderen. Sierk Schröder en Kees Andrea deden dat. Vanuit de akten-opleiding werd extra avondonderwijs in de jaren '30 zelfs krachtig gepromoot. Dat leverde de Academie extra inkomsten op, maar de hoofdreden was dat de examenresultaten hard achteruitgingen en er gezocht werd naar mogelijkheden om die te verbeteren.

[104] John Sillevis en Max Danser, *Kees Andréa* (Venlo 1981); Erdely, de Moor en Andrea waren liefhebbers van de Vlaamse schilder Permeke.

[105] *Bulletin Internationale Kunst*, nr. 9 (1936-37). De kosten bedroegen *f* 35,- per maand mèt correctie en *f* 25,- zonder correctie, voor cursussen van hele dagen.

[106] Telefonisch interview met Gerard Coljé op 3 november 2011.

[107] Zij overleed kort na aankomst in Boedapest.

[108] RKD, Archief Van Marle & Bignell, bankboeken, inv.nrs. 119, 120, 121, 122, 123.

[109] RKD, Archief Van Marle & Bignell, Jaarstukken boekjaar 1936, inv.nr. 111.

[110] *Bulletin Internationale Kunst*, nr. 2 (1931-32); hierin staat dat het blad zich tot een maandschrift wilde ontwikkelen. Dat is niet gelukt, er verschenen enkele Bulletins per jaar, meestal twee. Mij zijn tien afleveringen bekend, die zich bevinden in het RKD, te weten: 1931-32 nr.1 en nr.2; 1932-33 nr. 4; 1933-34 nr.5 en 6;1934-35 nr.7 en nr.8; 1936-37 nr. 9; 1937-38 nr. 10; 1938-39 nr. 1. Er ontbreekt dus nr. 3 uit 1932; wat eventueel na nr. 1 uit 1938 is verschenen is mij onbekend.

[111] Werken van o.a. Chagall, Renoir, Utrillo, Derain en Sluijters.

[112] RKD, Archief Van Marle & Bignell, kasboeken, inv.nrs. 78 t/m 85.

[113] De Moor schreef in zijn memoires dat de toeloop meteen groot was. Hoe groot valt niet te achterhalen. De boekhouding van Bignell geeft hier ook geen uitsluitsel over.

[114] Zie Bijlage III, lijst met namen van leerlingen. Adelijke namen: Van den Brandeler, Backer, Hooft, Neytzell de Wilde, Van Pallandt, De Muralt, Van Panhuys, Repelaer van Driel, De Vos. Namen uit het patriciaat: Albarda, Doorman, Van Dusseldorp, Elink Schuurman, Eschauzier, Greve, Henny, van Heukelom, Holleman, Lambrechtsen, Leembruggen, Meurs, Van Mourik, Mouthaan, Nauta, Pauw, Roosmale Nepveu, Schuurman, Van Stolk, Tromp van Holst, Tutein-Nolthenius, Warnaars. Ongeveer 20% van de gevonden namen van deelnemers komt voor in de lijsten van *La Haye Diplomatique et Mondain* (1923-1940).

[115] *Bulletin Internationale Kunst*, nr. 5 (1933-34).

[116] De Moor (1994) 115.

[117] Niet alle namen van leerlingen die kosteloos mochten studeren zijn bekend. Alle tot nu toe bekende namen zijn die van mannen.

[118] *f* 800,- per jaar was de ondergrens voor de verplichting tot het betalen van inkomstenbelasting; Van Doorn (2002) 95.

[119] In 1935 viel die eer te beurt aan de eerdere prijswinnaar Arnold Smith.

[120] *Bulletin Internationale Kunst*, no 5 (1933-34).

[121] Niet voor niets noemde Bignell in zijn administratie de Vrije Studio de eerste keer 'Teeken-academie ENVS', RKD, archief Van Marle & Bignell, inv.nr. 79.

[122] In 1930 behaalde Van de Bundt de Akte LO aan de Haagse Academie van Beeldende kunsten, archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[123] Sillevis en Danser (1981) zonder paginanummers.

[124] Ibidem.

[125] De Moor (1994) 117.

[126] Sillevis en Danser (1981); Andrea vertelde dat het er 's avonds gezellig was met zijn kunstbroeders Jan Roede, Paul Kromjong, Wim Noordhoek, Enno Brokke en Jan Gregoor.

[127] Anon.,'Een grafische studio hier ter stede', *Haagsche Courant*, 7 november 1935.

[128] Anon.,'Eerste Nederlandsche Vrije Studio', *Nieuwe Rotterdammer*, 19 september 1936.

[129] Anon.,'Opening Tentoonstelling Eerste Ned. Vrije Studio', *Het Vaderland*, 19 september 1936. In een tekst van Hein von Essen, 'J.M.Prange en Livinus van de Bundt', gedeeltelijk opgenomen in Livinus' plakboek (in archief Levina Floothuis-van de Bundt), wordt deze techniek uitgelegd.

[130] Dit vak werd vanaf september 1933 gegeven door docent Johan Giesen.

[131] Anon., 'Eerste Nederlandsche Vrije Studio geopend. Beschouwingen van De Moor en Erdely', *Het Vaderland*, 15 september 1933.

[132] Het spinozisme van Bremmer en Kröller-Müller wordt uitgelegd in Balk (2006) 34, 112-113,155-157 en in Rovers (2011) 85-91. Ook Hammacher hield zich korte tijd bezig met het spinozisme, zie De Ruiter (2000) 34-36.

[133] Balk (2006) 117, 118.

[134] Anon.,'Vier jaar Vrije Studio. Christiaan de Moor opent de tentoonstelling met een pleidooi voor vakkennis', *Het Vaderland*, 2 oktober 1937.

[135] Er bevindt zich documentatie over leerlingen (zie Bijlage III) in RKD/Persdocumentatie; verder: Ileen Montijn en Alied Ottevanger, A*ltijd heimwee: Agnes van den Brandeler, een aristocrate in de kunst* (Amsterdam 2009); Caroline Neytzell de Wilde, *Een Mary-Gold als verjaarscadeau, aquarellen en schetsen 1942-1945* (Franeker 1987); Erik Slagter, *Jan Roëde, een kunstenaar keert terug tot zijn middelpunt* (Venlo 1999); John Sillevis, Jan Roëde, een verborgen dialoog, deel 25 uit de serie Haags Palet (Voorburg 2010); Lambert Tegenbosch, *Tekeningen van Charlotte van Pallandt* (Venlo 1981); Lambert Tegenbosch, *Jan Gregoor* (Breda 1965); W.Welling, *Frida Holleman, de wereld in een zandkorrel* (Rotterdam 1998).

[136] Anon.,'Haagsche Ateliers. Bij Christiaan de Moor', *Het Vaderland*, 4 december 1932.

[137] Anon.,'Opening Tentoonstelling Eerste Ned. Vrije Studio', *Het Vaderland*, 19 september 1936. Deze woorden werden uitgesproken door G.H. 's Gravesande, redacteur van *Het Vaderland*, die het vierde cursusjaar en de bijbehorende tentoonstelling opende.

[138] W. Jos de Gruyter, 'Werk van Leerlingen der E.N.V.S.', *Het Vaderland*, 26 september 1936.

[139] In het RKD bevindt zich het origineel (MHK/Ned/ Kunstenaarsverenigingen E-F). Dat doet vermoeden dat elk jaar een brochure werd uitgegeven, maar meer zijn er tot nog toe niet teruggevonden.

[140] François Erdely (1904-1959) reisde eerst naar zijn geboorteland Hongarije met zijn echtgenote en leerlinge Ilse Leembruggen. Zij overleed al in december 1936 in Boedapest. Hij werd in 1945 benoemd tot hoogleraar in de schone kunsten in Los Angeles. Een jaar na zijn dood verscheen een groot In Memoriam in *Het Vaderland* (28 december 1960), geschreven door M. Andreas-Kuiper, 'Erdely, een betreurd kunstenaar, werkte ook in Den Haag'. Hij wordt beschreven als een sterke en invloedrijke persoonlijkheid, die het initiatief nam tot het oprichten van de Vrije Studio. Hij zou vanuit Hongarije eerst - met zijn schilderijen - zijn uitgeweken naar Londen, om in maart 1939 definitief naar de VS te vertrekken. Hij werkte in New York en in Detroit, kreeg vele prijzen en eervolle vermeldingen. In 1945 circuleerde een tentoonstelling met zijn schilderijen langs de steden van de West Coast.

Toen de collectie in Los Angeles was, werd hij gevraagd daar *Art Professor* te worden. Tot zijn dood in november 1959 vervulde hij die functie. De faculteit richtte kort na zijn overlijden te zijner nagedachtenis het Francis de Erdely Art Scholarship op.

[141] Anon.,'Uitbreiding Eerste Nederlandsche Vrije Studio', *Het Vaderland*, 8 september 1939.

[142] Anon.,'Eerste Nederlandsche Vrije Studio'. Volgens een bijschrift van Livinus: 24 september 1938. Onbekend uit welke krant. Ingeplakt in plakboek van Livinus van de Bundt (in archief Levina Floothuis-van de Bundt). Emil Epple (1877-1948).

[143] Dit werd aangekondigd in de brochure bij de opening van het cursusjaar 1936-37, de enige brochure die is teruggevonden. RKD /MHK/Ned/ Kunstenaarsverenigingen E-F.

[144] Haags Gemeentearchief, 0058-01 Academie van Beeldende Kunsten, inv. nr. 543 behelst alle inkomende en uitgaande correspondentie van de academie in de periode van oktober 1929 tot juni 1934. Zo'n 90% van de correspondentie is post van en aan het ministerie van OKW.

[145] Anon., 'Vier jaar Vrije Studio', *Het Vaderland*, 2 oktober 1937.

[146] Cornelis Veth, 'Haagsche Exposities', *Telegraaf*, 22 oktober 1937.

[147] Al in 1924 plaatste Claudine Doorman advertenties voor haar kleurprenten in *Montessori Opvoeding* (1924) 136. Zij vervaardigde die in opdracht van enkele leidsters voor de Montessoriklassen. In latere artikelen werden haar prenten aanbevolen als waardevolle opvrolijking van het klaslokaal; ze zouden niet schadelijk zijn voor kinderen. Haar werk werd ook geregeld besproken in het blad *Schoonheid en Opvoeding* van Jan Ros.

[148] Anon., 'Eerste Ned. Vrije Studio', datum volgens bijschrift van Livinus: 28 september 1938. Onbekend welke krant. Uit plakboek van Livinus van de Bundt (in archief Levina Floothuis-van de Bundt).

[149] Anon., 'Eerste Nederlandsche Vrije Studio', volgens een bijschrift van Livinus: 24 september 1938. Onbekend welke krant. Ingeplakt in plakboek van Livinus van de Bundt (in archief Levina Floothuis-van de Bundt) .

[150] Anon., 'Eerste Nederlandsche Vrije Studio, tentoonstelling van werk der leden geopend',.z.j. Ingeplakt in plakboek van Livinus van de Bundt (in archief Levina Floothuis-van de Bundt). Cornelis Veth, 'Eerste Nederlandsche Vrije Studio', z.j.

[151] Uitwisselingsprogramma, georganiseerd door Jan Wils (1891-1972) als voorzitter van de Nederlands-Hongaarse Vereniging Hungaria.

[152] A.H. Wegerif (1888-1963), architect; van 1938-1942 voorzitter van de Haagsche Kunstkring. Samen met architect Jan Wils nam hij in 1931 het initiatief tot de oprichting van de Vereniging Tempelbouw als onderdeel binnen de Vrijmetselarij, die het streven had 'de vrijmetselarij door de kunst te dienen en de kunst door de vrijmetselarij'.

[153] Anon.,'Tentoonstelling. Eerste Nederl. Vrije Studio', *Het Vaderland*, 28 september 1939.

[154] Anon.,'Eerste Nederlandsche Vrije Studio', *Het Vaderland*, 13 september 1940.

[155] Een lijst met leerlingen, voor zover achterhaald, is opgenomen als Bijlage III.

Noten Deel I

[1] Briefkaart van Livinus aan zijn ouders, 1947, archief Vrije Academie. Toen de winkel niet meer kon bestaan van de verkoop van koffie, thee en tabak werd het een verkooppunt van de Staatsloterij. Voornaamste bronnen voor dit hoofdstuk: een door Livinus opgestelde lijst met biografische gegevens, archief Vrije Academie; Chris Dercon, 'Livinus 1909-1979, Er is zo ontzaglijk veel mogelijk', *Die Haghe* 1980 (Den Haag 1981) 169-173; archief van en gesprekken met Levina Floothuis-van de Bundt, dochter van Livinus van de Bundt.

[2] RKD/ archief A.C.J. (Livinus) van de Bundt, inv. nr.1.

[3] Ibidem, inv. nr. 4.

[4] RKD/ archief Van Kempen & Begeer, archiefnummer 0707, inv. nr. 2.5, over Gerritsen & Van Kempen.

[5] RKD/ persdoc./ Karel Krol.

[6] Plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt: Anon., 'Een grafische studio hier ter stede', met de hand erbij geschreven: H.C. 7 nov. 35. Het artikel meldt dat de Grafische Studio aan de ENVS binnenkort wordt geopend.

[7] In september-oktober 1935 exposeerde Livinus bij Joh.D. Scherft, als onderdeel van een groepstentoonstelling gewijd aan grafiek. W. Jos de Gruyter in *Het Vaderland*, knipsel in plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt. Een paar weken eerder exposeerde Livinus twee droge naaldjes, waaronder 'Dans' bij Kunst S.O.S. bij Kon. Kunstzalen Kleijkamp, knipsel in plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[8] B. Dokter, C. van Lakerveld (red), *Een Kunstolympiade in Amsterdam, reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D.* 1936 (Zwolle 1996) 47.

[9] Plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt: Anon., 'Tentoonstelling Eerste Ned. Vrije Studio', *Haagsche Courant*, 1 oktober 1936; Anon.,'Haagsche kunstkring, Voorjaarstentoonstelling', *Avondpos*t, 26 september z.j.; W. Jos de Gruyter, 'Werk van leerlingen der E.N.V.S. Bij Esher Surrey', *Het Vaderland*, 26 september 1936; Anon., 'Haagsche kunstkring Voorjaarstentoonstelling der Eerste Afdeeling', *Haagsche Courant*, z.d. 1937.; Anon., 'De Haagsche Kunstkring exposeert werk van leden', *Residentiebode* 24 februari 1937; Cornelis Veth, 'Zomerexpositie Haagsche kunstkring', *Telegraaf*, 22 oktober 1937. Titels van kranten en data met de hand bijgeschreven.

[10] RKD/ archief A.C.J. (Livinus) van de Bundt, inv. nr. 2; J.S., *Boekcier*, nr. 3, 6e jaargang, 1 maart 1937.

[11] Stanley William Hayter, 1901-1988. C. Esposito, 'Stanley William Hayter et l'Atelier 17', *Nouvelles de l'estampe*, 127 (1993) 4-16. In: RKD/ Persdoc./ Hayter.

[12] Graham Reynolds, 'S.W. Hayter: a tribute', *Apollo CVX* (februari 1982) 119. In: RKD/ Persdoc./ Hayter.

[13] Susan Smith, 'The still experimental Hayter', *International Herald Tribune*, 11-12 juni 1977. In: RKD/ Persdoc./ Hayter.

[14] Anon.,'Zoeker', *Het Parool*, 20 maart 1970. In: RKD/ Persdoc./ Hayter.

[15] Anon. (M), 'Atelier 17 en "Vrij Beelden" in Amsterdam', *De Tijd*, 12 december 1953. In: RKD/ Persdoc./ Hayter.

[16] Expositie in het Stedelijk Museum met de Vereeniging tot bevordering der grafische kunst, februari 1938. Kasper Niehaus van de *Telegraaf* schrijft over Livinus' vrije fantastische composities (in plakboek Livinus: Kasper Niehaus,'Vereeniging tot bevordering der Grafische Kunst, Exposities van prenten en teekeningen', *Telegraaf* 11 februari 1938; M.V., 'Vereeniging tot bevordering der Grafische Kunst. Werk van leden in het Stedelijk Museum', *Handelsblad*, 11 februari 1938: 'omvangrijke etsen, de weelderige verbeeldingen van Livinus van der Bundt (sic), de lijn in deze prenten is soepel en van een zinnelijke gratie' (plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt).

[17] In plakboek van Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt; Anon.,'Galerie Robert. Willy Boers, Livinus van de Bundt, Maurice Grosser', *Nw Rotterd* (handgeschreven, sic), 15 februari 1938.

[18] Archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[19] Eerste prospectus Vrije Academie, september 1948, archief Vrije Academie.

[20] L.v.d. Bundt, H.A.C. Roem, P. Heus, 'Nederlandse Prentkunstenaars vertellen van hun werk III, Livinus van de Bundt', *Phoenix* (jrg. 2, nr 9, november 1947) 220, geciteerd in Dr. H.A.C. Roem, *Theoretische beschouwingen rond de Beeldende Lichtkunst van Livinus van de Bundt*, 1967, 3.

[21] Tentoonstelling in het Stedelijk met *De Onafhankelijken*, maart 1938. Er was een uitwisseling met Parijs, waardoor Livinus' werk ook daar te zien was. In april 1938 schreef een recensent van de Franse *Revue des Arts* o.a. over zijn twee etsen 'Commérage' en 'l'Aestheet', te zien op de *Salon des Indépendants* te Parijs. Hij meldde dat Livinus het liefst op metaal (i.p.v. hout of linoleum) werkte, vanwege: 'Il en tire, du reste, un merveilleux parti, de vibration sonore'. De *simplicité* en de soberheid van Livinus beviel (plakboek Livinus, archief Levina Floothuis-van de Bundt). Mei 1938: jubileum-Haagsche Kunstkring tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum. September 1938: expositie bij Martinus Liernur: tekeningen en droge naald. De ENVS hield een najaarsexpositie in 1938, waar Livinus' werk ook te zien was. December 1938: de NEK (Nederlandsche Ex-libris-Kring) exposeerde twee prenten van Livinus. November 1940: in *Het Vaderland* (3 november 1940) stond Livinus' Steigerend Paard afgebeeld. De droge naaldets werd aangekocht door de Haagsche Kunstkring om te worden verloot. Livinus signeerde met alleen 'Livinus'.

[22] J. Giphart, 'Voorjaar 1945 gaf Livinus van de Bundt een illegale "postzegel" uit', *PTT-Bedrijfsbanden* (jaargang 26, mei 1965) 11, in archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[23] Archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[24] Krantenknipsel in archief Vrije Academie zonder datum en zonder vermelding van krant. Anon., 'Kunstenaars-verzet eerde zijn dienaren'. Met foto van o.a. Sandberg en Livinus. In de tekst wordt het jaartal 1951 genoemd.

[25] H.A.C. Roem, *Beschouwing over het werk van W. Schrofer en L.v.d. Bundt* (Den Haag, uitgave in eigen beheer, mei 1946). De uitgave is in bezit van de Koninklijke Bibliotheek. Piet Heus, 'Schrofer en Liv. v.d. Bundt', zonder datum en zonder vermelding van krant, (moet mei 1946 zijn) in: archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[26] Lijst met biografische gegevens, door Livinus opgesteld, archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[27] Interview Willy Rieser, 16 januari 2013.

[28] Livinus berekende dat in deze ateliers 140 personen tegelijk praktijklessen konden volgen en 230 personen theorielessen. Voor de praktijklessen ging hij uit van vijftig leerlingen zowel in het grote als in het kleine atelier, tien in het grafisch atelier en vijftien in het beeldhouwatelier, de boetseerzolder. Deze getallen gaf Livinus in een overzicht behorende bij de plattegrond die bedoeld was voor de subsidieaanvraag van 1952. Het is niet duidelijk of dit gaat om aantallen leerlingen per dag of per dagdeel. Per dagdeel lijkt nauwelijks mogelijk, maar verdeeld over de dag zou het kunnen. De aantallen gingen vergezeld van opmerkingen over beschikbaar en benodigd meubilair; er waren op dat moment 85 ezels en 190 banken en stoelen voor theorieleerlingen.

[29] Over Berserik en zijn werk: Hermanus Berserik 1921-2002, *Werk* (Den Haag 2009).

[30] Onder de naam Equipe exposeerde de groep ook buiten Vrije Academieverband. Chris de Moor begon zijn Vrije Academietijd als docent en functioneerde vanaf 1951 als bestuurslid, de eerste 13 jaar als secretaris, daarna tot 1972 als gewoon lid.

[31] Het begin van hun jarenlange vriendschap lag bij een gezamenlijke tentoonstelling in Rotterdam, lang voor de oorlog. Jan van Heel, 'Chris de Moor', *Pulchri* 9, no 5 (1981) 30. Over Jan van Heel en zijn werk: W. Jos de Gruyter, Jan van Heel (Den Haag 1965); Dolf Welling, Jan van Heel, (Maassluis 1973).

[32] H. Berserik, 'Een kleine hommage', *Pulchri 9*, no 1 (1981) 25.

[33] Louis Meys, Landscapes, Portraits and Still Lifes, uitgegeven door de Stichting Louis Meys (Den Haag 1995).

[34] Miep de Leeuwe ontving de beurs in ieder geval tweemaal; Marianne Dommisse, 'Miep de Leeuwe', *Pulchri 13*, no 5 (1985) 8.

[35] Leerlingen van het eerste jaar waren o.a. Adèle de Beaufort, Frans Braun, A. Bronkhuysen, A.A. Brouwer, Mieke van de Bundt, Bernard de Bij, Edla Dettingmeijer, Isabelle Dolhain, J.H. Duhen, G.H. van Engelenburg, M. Fischer,

Jan Groeneveld, Mevrouw Halkema, P. Hartman, Mevrouw van Hemert, Frans Hoek, Frieda Holleman, C. Jol, Eva Kann, Pieter Klaui, Mevrouw Koolen, Mevrouw Koolschijn, H.M.A. Kuyt, Mady Laurens, Miep de Leeuwe, Dick Loef, Gonny Loze, Guus Melai, Andries Minderhout, Piet Nieuwenhuijsen, J.A. Olyslager, Jan P. van Oostrom, H. Raab, W.F. de Regt, Joke van der Reijden, Willy Rieser, M.P. Ringelberg, Jan Snoeck, Wim Smit, T. Smits, L. Spijkman, Etty Stomps, Otto Tärre, K.G. Thung, C.J.A. van der Toorn Vrijthof, Max Velthuijs, Reinder Visscher, Mevrouw van Walraven, Aart van den IJssel, Léon Zeldenrust, A. Zijlmans van Emmichoven, L.Lafeber.

36 RKD/Persdoc./ Frieda Holleman.

37 Anon., z.t., *Ons Noorden*, 15 januari 1948 (RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971); brief van secretaresse Oet Zijlstra aan Levina van de Bundt, Den Haag 31 mei 1995, archief Levina Floothuis-van de Bundt.

38 Interview Anton Martineau, 28 december 2012.

39 Anton Martineau, gedicht geschreven op een schilderij in zijn atelier, jaren zestig.

40 Typoscript van Livinus van de Bundt, archief Vrije Academie, oktober 1947. Het betreft een rondschrijven of persbericht, dat alleen bestaat in de vorm van een kladversie waarin Livinus delen met potlood doorstreepte. De definitieve versie is niet teruggevonden. Aangezien delen van het bericht letterlijk in de pers werden geciteerd, valt aan te nemen dat het bericht daadwerkelijk is geschreven en verstuurd. Bijvoorbeeld in W. Jos de Gruyter, '"Amicitia", een vrije academie voor beeldende kunsten', *De Nieuwe Courant*, 10 oktober 1947, Anon., 'Kiem voor kunstcentrum', *Het Dagblad*, 11 oktober 1947, Anon., 'Studiebeurzen Vrije Academie Amicitia', *Haagsch Dagblad*, 18 oktober 1947, Anon., 'Vrije Academie voor Beeldende Kunsten "Amicitia"', *De Maasbode* 19 oktober 1947, alle knipsels in RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971. Livinus streepte de zin weer door, maar het is veelzeggend. De ene academie was de Haagse Academie van Beeldende Kunsten, de andere was 'een door kitserige reclame in 't oog lopende, louter zakelijke, gecompromitteerde'. Vermoedelijk bedoelde Livinus hiermee de Hofstad-Academie uit 1947, waarvan een foldertje, voorzien van potloodaantekeningen, werd aangetroffen in het archief van de Vrije Academie. De Hofstad-Academie bood een zo kort mogelijke opleiding tot zelfstandig werkend kunstenaar aan, tegen hogere tarieven dan de Vrije Academie ging rekenen. Beide academies, zowel de officiële als de particuliere commerciële, vertegenwoordigden kennelijk visies waartegen Livinus zich wenste af te zetten.

41 Anon., z.t., *Ons Noorden*, 15 januari 1948 (RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971).

42 Letterlijk schreef hij: 'En dan nog, wat bij de een voor mooi en goed gelt (sic), noemt een ander weer lelijk. Welke afspraak zullen we voor schoon en waarachtig maken? Een ieder bepale het voor zich zelf en kome er voor uit.'

43 Dit staat vermeld in de prospectussen van 1952 t/m 1957. In die van 1964 staat dit niet meer.

44 Myriam Penn-Kuyper, *Verslag van een stage* (1972) 7. In: Archief Vrije Academie.

45 Telefoongesprek met Marinus Boezem, 22 januari 2016.

46 Van links naar rechts: Joke v.d. Reijden, A. Zijlmans van Emmichoven, Andries Minderhout, ?, Jan Snoeck, Ferry Slebe, Adèle de Beaufort, Leon Zeldenrust.

47 Tweede van links: Miep de Leeuwe, daarnaast Leon Zeldenrust, helemaal achteraan: Piet Nieuwenhuijsen.

48 Theo van der Nahmer gaf in de jaren '50 lessen aan de Werkplaats van Boeke. Marianne Dommisse, 'Theo van der Nahmer, begeleid door de Muze', *Haags Palet 6* (Voorburg 2002) 44.

49 Dit is o.a. te lezen in de biografieën van Schrofer en Theo van der Nahmer (*Pulchri 5*, no. 2 (1977) 5) en blijkt uit diverse interviews; in de literatuur over de Rijksakademie (B.Welten, *Kunstonderwijs in Nederland. Een normatief onderzoek naar de ontwikkeling van het kunstnijverheidsonderwijs, voornamelijk in betrekking tot de meer didactisch-esthetische aspecten ervan in Nederland tussen 1870 en 1960* (Leuven 1960); Joost Willink, 'De Rijksakademie en de ideologie van de "vrije kunst"', *Kunsthistoriese schriften 2* (Amsterdam 1979) 6-75.

50 Frits Klein (1898-1990) was een vriend van Louis Meys en bekende van Chris de Moor. Hij was gehuwd met Marie

Raymond (1908-1989).

[51] Foto, eigendom van Leon Zeldenrust, opgenomen in Saskia Gras, *Aart van den IJssel, kwetsbaar gepantserd*, Haags Palet 10 (Voorburg 2004) 4.

[52] Citaat uit handgeschreven artikel met motto van Rico Bulthuis, waarschijnlijk mei-juni 1950, ter gelegenheid van de stichtingsoprichting, archief Vrije Academie.

[53] Anon., z.t., *Ons Noorden*, 15 januari 1948, in: RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971; Typoscript van Livinus van de Bundt, archief Vrije Academie, oktober 1947.

[54] In de prospectus van 1957-58 wordt de quote niet meer vermeld op de eerste pagina, maar na de docentenbiografieën.

[55] Hans van Dulken, 'De cultuurpolitieke opvattingen van prof. Dr. G. van der Leeuw (1890-1950)' in: Hoogenboom, Annemieke (red), *Kunst en Beleid in Nederland* (Amsterdam 1985) 117.

[56] Anon., 'Grote belangstelling voor kunstenaarscongres. Meer dan 400 deelnemers', *Haagsche Courant*, 30 september 1949. Bij de zitting van het kantongerecht d.d. 4 juni 1955 (Conclusie van repliek) overlegden de vertegenwoordigers van de Vrije Academie een fotoalbum, waarin een foto van het Kunstenaarscongres van 1949 was opgenomen, met als spreker de oud-minister van Onderwijs professor van der Leeuw.

[57] H. Brugmans, 'Het Personalisme leeft voort', *De Gids* 154 (1991) 607-614.

[58] F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees*, *24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen/Amsterdam 1977) 518-519.

[59] In *Wegen en grenzen* (1932), dat drie herdrukken beleefde, onderzocht Van der Leeuw de relatie tussen het primitieve en kunst.

[60] Manifest aan de Kunstenaars van Nederland, 1946, p. 21, geciteerd in: Van Rheeden (Assen 1984) 56.

[61] Warna Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945* (Den Haag 1990) 65-66.

[62] Interviews Leon Zeldenrust en Adèle de Beaufort, 15-16 december 2012.

[63] Livinus van de Bundt, *Na drie jaar Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, Een Overzicht en Uitzicht*, september 1950, archief Vrije Academie.

[64] Boekillustratie, lijncliché, autotypie, boekomslagen, lay-out, zwart-wit; prentenboek, kleurendruk, linosnede, zwart-wit, druktechniek; affiche, kleurendruk, lino-offset, layout; grafiek: etsen, linosnede, litho, stoffendruk.

[65] Herbert Read, *Education through Art*, London 1958.

[66] Zitting kantongerecht 4 juni 1955, Conclusie van repliek. De vertegenwoordigers van de Vrije Academie overlegden twee prospectussen en een fotoalbum. Op p. 2 staat: 'In het album zijn de foto's genummerd 1 t/m 20. Nr. 9 is een foto van de organisatoren van het Kunstenaarscongres van 1949. No. 8 is een opname tijdens een lezing van Herbert Read in een van de lokalen van de vrije academie.' De volgorde van de foto's kan erop wijzen dat de lezing van Read plaatsvond nog vóór het Kunstenaarscongres. Foto gemaakt door Piet van der Ham.

[67] Hans Roem (1918-1968) studeerde rechten en psychologie aan de VU Amsterdam, publiceerde over de wijsgerige aspecten van abstracte kunst en over psychologische achtergronden van jazzmuziek. Hij was bestuurslid van de Haagse Vereniging voor Wijsbegeerte en lid van de Haagse kring voor theologisch grondslagenonderzoek. Na zijn studie werkte hij als psycholoog bij de Haagse Centrale Penitentiaire Inrichtingen. Zie voor zijn literair oeuvre de literatuurlijst.

[68] G.M. de Gelder, *Hegel. Enige essentiële gedachten van zijn philosophie*, uitgave Vrije Academie (Den Haag 1949); Anon., *De Nieuwe Courant*, 8 juli 1949 (RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971). De Gelder publiceerde enige filosofische boeken, onder andere *Russische Denkers* (1934) en *De mensch en de techniek* (1936). Na de oorlog: G.M. de Gelder, 'Culturele aspecten en perspectieven in Nederland omstreeks 1775', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1950-1951,

Leiden 1952, 33-38. (www.dbnl.org/tekst/_jaa003195001_01/_jaa003195001_01_0004.php#a003, op 22 februari 2017).

[69] Anon., z.t., *De Nieuwe Courant*, 8 juli 1949; A. Colenbrander e.a., *Nalatenschap: kunst en cultuur in de ogen van W. Jos de Gruyter (1899-1979)* (Groningen 1995) 10-12.

[70] W. Jos de Gruyter, 'Ethnografie', *De Groene Amsterdammer*, 8 augustus 1931, 9, geciteerd in A. Colenbrander e.a. (Groningen 1995) 21.

[71] Interviews Willy Rieser, 16 januari 2013; Andries Minderhout 4 januari 2013 en 14 januari 2014.

[72] L.H.R., 'Poppen gaan leven door Guido van Deth', *De Hervormde Kerk*, 1 juli 1949; Anon., 'De "verloren zoon" als poppenspel. In het Haagse Poppentheater', *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1949; A.T. Kamphoff, 'Vadere, ik ga eizen', *Haagsch Dagblad*, 31 mei 1949; Anon., 'Kunst en Letteren. Guido van Deth's poppentheater brengt "l'eternel retour"', *Nieuwe Haagsche Courant*, 31 mei 1949; A.W.S., '"Vader, ik ga reizen". Guido van Deth. Verenigde Poppenspelers', *De Waarheid*, 1 juni 1949. Zeker is dat de Werkgroep de poppen maakte voor 'Zeeman, Dood en Duivel' van Guido van Deth. Dit stuk telde 35 poppen. Folder van dit stuk in archief Levina Floothuis-van de Bundt.

[73] Interview Leon Zeldenrust en Adèle de Beaufort, 15-16 december 2012.

[74] Uit de brochure van 1952 blijkt dat de Werkgroep als leermiddel wordt gezien. Uitgebreider dan in 1948 werd toen het leerdoel verwoord. De bedoeling was om het contact in stand te houden tussen de academie als theoretisch experimenteel instituut en de maatschappij die praktisch werk verlangde. Gemeenschapszin werd aangekweekt door het gezamenlijk uitvoeren van opdrachten. De leerlingen werden in de gelegenheid gesteld (soms in een onderlinge wedstrijd) een ontvangen opdracht naar eigen inzicht te verwezenlijken en dat ook te verdedigen. Opdrachtgevers hadden het voordeel dat het werkstuk al een 'zeef' van kritische beoordeling door de docenten had gepasseerd.

[75] Livinus van de Bundt, *Na drie jaar Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, Een Overzicht en Uitzicht*, september 1950, archief Vrije Academie.

[76] Stukken voor de notaris, zomer 1951, archief Vrije Academie. Daaruit blijkt dat de inkomsten van die anderhalf jaar aan lesgelden f 6934,80 bedroegen en aan inkomsten van de Werkgroep f 8114,04, een bedrag waarin de onkosten waren verwerkt.

[77] Typoscript, z.j., (23 pagina's), vermoedelijk uit 1964, archief Levina Floothuis-van de Bundt. Dit zou geschreven kunnen zijn ter gelegenheid van de verhuizing naar de De Gheijnstraat.

[78] Livinus van de Bundt, *Na drie jaar Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, Een Overzicht en Uitzicht*, september 1950, archief Vrije Academie.

[79] Typoscript van Livinus van de Bundt, oktober 1947, archief Vrije Academie. Het betreft een rondschrijven of persbericht, dat alleen bestaat in de vorm van een kladversie waarin Livinus delen met potlood doorstreepte. De definitieve versie is niet teruggevonden.

[80] Het is lastig om aan de hand van de cijfers van lesgelden te berekenen hoeveel de docenten per (les)uur verdienden. Ten eerste waren niet alle groepen even groot, ten tweede werden de docenten tijdens afwezigheid vervangen door anderen, ten derde ontving de ene docent procentueel meer dan de andere.

[81] Ton Hoogendoorn, 'Livinus', *Pulchri, 7* no. 5 (1979) 9. De actie veroorzaakte veel commotie en leidde volgens Hoogendoorn zelfs tot Kamervragen.

[82] Cornelis van der Vlies was een broer van Livinus' moeder. Hij was assuradeur te Bilthoven.

[83] Bestuursnotulen 19 november 1952, archief ISSG/ Van Biemen, map 945.

[84] Van der Kamp (red) (Assen 1984) 44, 81-82.

[85] Over het jaar 1950 en de helft van 1951 is een lijstje met baten en lasten bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat er over die anderhalf jaar een verlies te boeken viel van *f* 1945,-. Aan inkomsten uit lesgelden werd voor dezelfde periode een bedrag genoteerd van f 6934,80 (onderverdeeld in *f* 4619,30 voor 1950 en *f* 2315,50 voor 1951 tot

1 juni). Daar stond een uitgavenbedrag voor honoraria tegenover van *f* 4415,47 en een bedrag aan huur voor de zolder van Westeinde 15 van *f* 2182,50 (honoraria: onderverdeeld in *f* 2988,30 voor 1950 en *f* 1427,17 voor 1951 tot 1 juni; huur zolder: *f* 1500,- voor 1950 en *f* 682,50 voor 1951 tot 1 juni). De kosten van onderhoud, schoon maak en brandstof bedroegen *f* 4354,81. Bureaukosten, waaronder ook het drukwerk, kwamen uit op *f* 2123,57. Honoraria van de modellen en het administratief personeel: *f* 4616,05. Met de kosten voor materialen en een bedrag van *f* 2582,- dat Livinus afboekte als 'privé-opname' was het totaal van de uitgaven over die anderhalf jaar *f* 21.921,53. Overigens was zo'n privé-opname niet zo vreemd, afgezien van het weinig specifieke oormerk, aangezien Livinus en zijn gezin te midden van de academie en de inventaris woonden en die inboedel in feite ook privébezit was van Livinus. Privé- en zakelijke financiën waren verweven. Naast de al genoemde inkomsten uit lesgelden kwam er geld binnen uit opdrachten, verricht door de Werkgroep, een bedrag van *f* 8114,04. Dan waren er nog inkomsten uit het verhuur van lokalen aan derden, te weten *f* 1936,50 en uit de verkoop van werk: *f* 2991,19. Het totaal van inkomsten bedroeg *f* 19.976,53. De verhuur van lokalen aan derden, zoals aan de HFK, de HAF en de HIVO, was dus zeer lucratief. Terwijl Livinus zelf voor de hele zolder een bedrag betaalde van *f* 1500,- per jaar, ontving hij van de clubs in totaal *f* 1300,- jaarlijks. Daar stonden onderhouds- en schoonmaakkosten voor rekening van Livinus tegenover. Zonder de 'privé-opname' zou geen verlies zijn gemaakt, maar ook nauwelijks winst. Deze boekhouding liep tot 1 juni 1951, dus toen het drietal die zomer bij de notaris een startkapitaal meldde van *f* 50,- klopte dat aardig met de gegevens.

86 Drs. H.L. (Herman) Swart (1911-1992), econoom en kunstliefhebber, directeur en oprichter van de Stichting Kunst en Gezin, later Nederlandse Kunststichting, op 15 september 1951 opgericht. L. Hamburger, *Herman Swart* 1911-1992, in Decorum XVI 2 (1998) 6-11. J.W. (Jan) Andriessen, Laan van Poot 122. Hij was oprichter van Kriterion en broer van cursiste Lies Andriessen. Adres Vrienden: Aronskelkweg 266, Den Haag.

87 J.F. van Aalst (eerste voorzitter van het Centraal Orgaan Scheppend Ambacht, belangenbehartiger van de ambachtskunstenaar), Dr. A. (Ad) van Biemen (1914-1984, socioloog en theoloog, directeur van de Vereniging Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers), Dr. G. Bolkestein (1871-1956), zie de biografie Caspar Kirkels, *Architect van Onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Nijmegen 2008): 'tot op de dag van vandaag wordt het denken over onderwijs beïnvloed door de principes van zelfstandigheid, individualisering en karaktervorming die Bolkestein al in de eerste helft van de 20e eeuw ontwikkelde en uitdroeg' (tekst van de uitgever); J. (Bob) Bruyn (1906-1989) schilder en docent aan het Kunsthistorisch Instituut Utrecht, Dra. A. (Ans) Dijk, vanaf 1958 Ans van Haersolte-Dijk, (1911-1991). Zij studeerde Germaanse taal en letterkunde te Nijmegen. In 1963 ging zij beeldhouwen; C. Doelman (1903-1972), kunstcriticus bij de *Nieuwe Rotterdamse Courant*; J. Engelman (1900-1972), kunstcriticus bij *De Tijd* en in 1953 leraar Esthetiek en moderne kunstgeschiedenis aan de Jan van Eyck Academie te Maastricht, W.J. de Gruyter, Dr. J. (Jan) Hulsker (1907-2002) kunsthistoricus en neerlandicus, Van Gogh-deskundige, hoofd van de afdeling Kunstzaken van de gemeente Den Haag, in 1953 hoofd afd. Kunstzaken ministerie van OKW, Ir. L.C. Kalff (1897-1976), industrieel vormgever en artistiek directeur bij Philips, Professor M.J. Langeveld (1905-1989), hoogleraar pedagogiek, Mr. Arie Mout (1900-1978), A. van Velsen, C. van der Vlies, Ir. J.J. van der Wal. Later kwamen er nog bij: H. Molendijk (burgemeester van Amersfoort) en Piet Zwart, als afgevaardigde van de Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars.

88 Dr. N.R.A. Vroom was van april 1947 tot eind 1953 hoofd van de afdeling Kunsten van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen onder minister Gielen. Van 1953 tot 1971 was hij directeur van de Rijksakademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Zijn opvolger bij het ministerie was Jan Hulsker.

89 W. Jos de Gruyter meldde zich af voor de eerste vergadering op 14 september 1951.

90 Prospectus 1952-1953. Volledige opleiding: *f* 192,- per jaar. Volledige avondcursus: *f* 96,- per jaar.

91 Prospectus 1952-1953: Alle cursussen konden ook apart gekozen worden, de prijzen daarvan liepen uiteen van *f* 10,- tot 12,- per maand. Vrij Werken kostte *f* 2,- per maand voor één dagdeel per week. De modecursussen

waren goedkoper: van *f* 6,- tot 7,50 per maand. Ceramiek kostte *f* 35,- per maand, maar daarin waren drie dagdelen per week opgenomen plus (alleen voor de vakklasse) drie dagen Vrij Werken. De jeugdclub kostte *f* 4,- per maand. Cultuurwetenschappen: zij die uitsluitend de cycli volgden, betaalden *f* 4,- per cyclus (voor zes avonden met lezingen).

[92] Statuten van de Stichting Vrije Academie der Beeldende Kunsten, april 1952. Artikel II. Onderdeel van de Subsidie-aanvraag, archief Levina Floothuis-van de Bundt; tevens archief Vrije Academie. Een jaar eerder was de volzin geformuleerd: te komen tot integrale vorming van de kunstenaar, alsmede van de amateur door tegenwicht scheppende ontplooiing der persoonlijkheid en kunstzinnige zelfwerkzaamheid, waarbij wordt gestreefd naar een zodanige beoefening van de vrije beeldende kunsten, dat een experimenteel laboratorium ontstaat, waar vondsten worden gedaan, welke de vormgeving in het leven bepalen. Statuten van de Stichting Vrije Academie der Beeldende Kunsten, juli 1951. Artikel II. Archief Vrije Academie.

[93] De middelen die in de Statuten, artikel II, genoemd worden om het doel te bereiken:
a. het opwekken tot en het bevorderen van de practische studie der vrije beeldende kunsten
b. de toepassing van haar waarden ten bate van de samenleving
c. de bestudering van haar problemen en geestelijke achtergronden.

[94] B. Welten, *Kunstonderwijs in Nederland. Een normatief onderzoek naar de ontwikkeling van het kunstnijverheidsonderwijs, voornamelijk in betrekking tot de meer didactisch-esthetische aspecten ervan in Nederland tussen 1870 en 1960* (Leuven 1960) 79-88.

[95] Hans Redeker (1918-1992) studeerde rechten, kunstgeschiedenis, sociologie en philosofie in Groningen en Utrecht. Docent aan de Internationale School voor Wijsbegeerte. Auteur van *Existentialisme* (Amsterdam 1949) en *De dagen der artistieke vertwijfeling* (Amsterdam 1950).

[96] Frans Ruiter, 'De nieuwe schikking: van experimentele kunst tot versierkunst' in: *Literatuur* jaargang 18 (2001) 290-298.

[97] Livinus van de Bundt, *Na drie jaar Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, Een Overzicht en Uitzicht*, september 1950, 6. Archief Vrije Academie.

[98] Er waren diverse sprekers waaronder N.E. Reine en hoogleraar criminologie Professor Th. Kempe. Prof.mr. dr. G. Th. Kempe (1911-1979) was buitengewoon hoogleraar criminele sociologie en criminele psychologie, met een grote belangstelling voor kunst, muziek, toneel en literatuur. Een syllabus van de voordracht van Redeker ('Tussen oude en nieuwe normen') is bewaard gebleven, evenals die van prof. dr. Th. Kempe ('Van schelmenroman tot schuldige existentie'), archief Vrije Academie.

[99] 'Beeldende expressie van Geesteszieken', 9 t/m 31 oktober 1950. Het fenomeen creatieve therapie was nieuw. J.H. Plokker was een van de eersten die zo'n afdeling oprichtte, in psychiatrisch ziekenhuis Hulp en Heil te Leidschendam.

[100] Professor Dr. J.H. Plokker (1907-1976) behandelde aan de Haagse Academie van Beeldende Kunsten de gedichten van Paul van Ostayen, aldus Berserik in *Pulchri*, nr.1 (1981) 5. Plokker verzamelde tekeningen van zijn patiënten en was zelf ook kunstenaar, opgeleid door Willem Schrofer. Hij promoveerde in 1962 op zijn dissertatie *Geschonden Beeld. Beeldende expressie bij schizophrenen.*

[101] De tentoonstelling in het Gemeentemuseum opende op 4 oktober. Op 8 oktober hield de Vrije Academie haar conferentie. Op 16 oktober was er een conferentie in het Gemeentemuseum, waar o.a. Wim Gispen een voordracht hield.

[102] De collectie van de Weduwe Lopez Suasso was als onderdeel van de Amsterdamse stadscollectie vanaf 1895 permanent te zien geweest in stijlkamers van het Stedelijk Museum te Amsterdam. Tentoonstellingscatalogus Gemeentemuseum Den Haag. *Sieraden 1800 -1900, Collectie Suasso Amsterdam* (Den Haag 1974).

[103] E. Mann, 'De verzameling Suasso', *Kunstlicht* 1 no.1 (1980) 15-18.

[104] Subsidie-aanvraag 2 en 16 april 1952. Bijlage V, 14. Archief Levina Floothuis- van de Bundt.

[105] Inleiding Leerplan voor Afdeling II, archief Vrije Academie.

[106] Voor het Rijk was minister en KVP-er Jo Cals, uit kabinet Drees II, verantwoordelijk. Hoofd van de afdeling Kunsten was Nico Vroom, met wie al gelobbyd was. Voor de gemeente was verantwoordelijk de PvdA-wethouder van Onderwijs en Kunstzaken Co van Zwijndregt, goede vriend van Victorine Hefting en Bert Bakker en bevlogen kunstliefhebber. Hij omringde zich graag met kunstenaars. (www.dbnl.org/tekst/_zl_001200701.../_zl_001200701_01_0009.php, op 22 februari 2017).

[107] Anon., 'Subsidie voor de Vrije Academie', *Het Vaderland*, 15 september 1953, RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971.

[108] Chris de Moor gaf geen lessen meer, maar nam als secretaris plaats in de Raad van Bestuur; Slebe, Blom en Van der Nahmer traden terug als docent. Van der Nahmer kwam in het seizoen 1953-54 weer terug. G.J.M. Lutz (1914-1983) en R. Rooijackers (1920-1998) traden aan. Voor mode was naast Lisette van Meeteren-de Mos Willy van Asperen Vervenne (1913-?) aangesteld. P. Koster en R. de Boer gaven ceramiek. Docenten afdeling III: Paul Citroen (kunstgeschiedenis en tekenen), Hans Redeker (filosofie) en Hans Roem (psychologie).

[109] Interview Wil Mannesse, 3 januari 2013.

[110] Voor de cyclus met het thema Vormgeving en Expressie: P.D. Landaal, psychotherapeut te Wassenaar, Drs. P.J. Mulder, muzikaal medewerker bij de A.V.R.O. en de kleurenspecialist E. Rijgersberg. Persbericht van de Vrije Academie: RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971; Recensies van de contactweek: Anon., 'Contactweek der Vrije Academie', *Het Vaderland*, 1 december 1952; W.A.L.B. (= Wim Beeren), 'Contactweek Vrije Academie', knipsel zonder bronvermelding, archief Vrije Academie.

[111] Prospectus 1953-1954. Docenten van afd. I: Andrea, Berserik, Goeting, Van Heel, Van der Nahmer, Van de Bundt, Lutz, Meys, Rooijackers, P. Nieuwenhuysen en P. van Os. Docenten van afd. II: Berserik, de Bruin, Bulthuis-Dietz, van de Bundt, Lisette van Meeteren-de Mos, Van Deventer, Dobbelmann, Goeting-Stultiens, Kwee, de Laat de Kanter, MacGillevry, van der Nahmer- Schreuder, Aart van den IJssel en Fr. Vink. De vernieuwing was vooral terug te vinden bij de Gebonden Vormgeving. Hier gaf Goeting decoratief en symbooltekenen en Aart van den IJssel gipsgieten; Aalbers-Kollewijn gaf boekbinden in een besloten club, Bulthuis-Dietz handweven, B.J.I. van der Nahmer-Schreuder kunstnaaldwerk, De Laat de Kanter sieraden en corsages. Kwee gaf toegepaste grafiek (zeefdruk, screen-printing = behandeling van de beginselen van filmdruk-procedee). Veel cursussen waren gericht op foto en film.

[112] Kladje, archief Levina Floothuis-van de Bundt. Het jaar ervoor hadden zich 160 personen aangemeld.

[113] In de zomer van 1952 verhuisden Livinus en Mieke van de Bundt met hun kinderen Levina en Jeep naar de buitenplaats De Voorde in Rijswijk, zie: Erik de Boer, *De Voorde, Buitenplaats,werkplaats* (Rijswijk 2005) 28.

[114] Aanklacht tegen Buffetmaatschappij De Residentie, 15 november 1954. De zaak kwam voor de rechter. Dagvaarding van de gerechtsdeurwaarder aan De Residentie, januari 1955; Zitting Kantongerecht 23 april 1955; Conclusie van Antwoord. Zitting kantongerecht 4 juni 1955; Conclusie van repliek. Zitting van 10 september 1955, conclusie van dupliek. Stukken in archief Vrije Academie.

[115] Van de Bundt kon in 1955 het complete gebouw Hoefkade 101 huren voor *f* 2422,- per jaar, aanmerkelijk duurder dan de zolder aan het Westeinde, die *f* 1500,- per jaar kostte. Verplichtingen: zelf schoonhouden. Dat deden de leerlingen en soms was er een werkster. In het contract was opgenomen dat het gebouw, wanneer De Vrije Academie het zou verlaten, in dezelfde staat moest zijn als het in 1954 aangetroffen was.

[116] Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, brief van Hoofd afdeling Kunstzaken aan Wethouder, 11 december 1958.

[117] De Voorlopige Raad voor de Kunst werd op 27 februari 1948 geïnstalleerd; in 1956 kreeg de Raad zijn definitieve status. Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten, overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000) 254, 259.

[118] Notulen bestuursvergadering, 26 februari 1957, archief Vrije Academie.

[119] Victor Meeussen (1911-1986), Ed. van Wijk, (1917-1992). Zij waren lid van de Nederlandse Foto Kring (NFK).

Livinus moet Van Wijk al gekend hebben uit de HFK. Van Wijk was bovendien bekend vanwege zijn fotoboek over het gebombardeerde Bezuidenhout. Zie verder: I. Leijerzapf (red), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie: in monografieën en thema-artikelen* (Alphen aan den Rijn 1984-2011).

[120] Prospectus van de Cursus Fotografie (A), archief Vrije Academie. Er werd bij aangetekend dat een cursus Fotografie B in de maak was voor een selecte groep fotografen.

[121] Een lucratieve zaak, want de huurinkomsten (van HFK, HAF en H.I.V.O.) dekten voor een groot deel de totale huur van de zolder. Over het jaar 1950 en de helft van 1951 is een lijstje met baten en lasten bewaard gebleven, archief Vrije Academie. De huur van de zolder bedroeg *f* 1500,- per jaar; de inkomsten van verhuur aan derden bedroeg *f* 1300,-.

[122] Pim van Os (1910-1954); W. van Sinderen, *Fotografen in Nederland, een anthologie 1852-2002* (Amsterdam-Gent 2002) 300-301.

[123] Over de Werkschuit: Joke van Kampen, *De Werkschuit* (Zutphen 1995).

[124] Samen met de inspecteur Dr. D.G.G. van Ringelestein: de HAJA (Haagse Algemene Jeugd Actie).

[125] Bertus Bakker, *Elk zijn Museum, Openbaar kunstbezit 1956-1988*. *Esthetische vorming van het Nederlandse volk* (diss. Alkmaar 2013) 105.

[126] Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Vrije Academie 1953-1960.

[127] De zomercursus, die van begin af aan had bestaan en waar veel buitenlanders op af kwamen, werd opgeheven in 1959.

[128] Ongedateerde Brief aan de Gemeente aan het college van B en W, geschreven door het bestuur van de Vrije Academie, archief Vrije Academie. Zie verder brieven van de gemeente onder de data en nummers:14 mei 1959 nr 512462 afd. K; 28 juli 1959 nr. 512462 afd. K; 21 augustus 1959 nr. 524537 afd. K;16 februari 1960 nr. 506282 afd. K; 21 maart 1960 nr. 538479 afd K.

[129] Deze bedragen waren vastgesteld voor het jaar 1955; de gemeente besloot voor 1958 tot een bedrag van *f* 30.000 (bron: Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Vrije Academie 1953-1960). Bedragen voor 1957 zijn niet bekend.

[130] Wim Beeren (1928-2000) was van 1951 tot 1955 assistent van W. Jos de Gruyter bij *Het Vaderland*. In 1954 werd hij medewerker aan het Haags Gemeentemuseum, afdeling Moderne Kunst. ‘Gesproken Kunstkritiek’ was een serie waarbij verschillende sprekers inleidingen hielden. Zo sprak in maart 1956 Mr. E.A. Hof (psychologisch drs) over Max Beckman, n.a.v. de tentoonstelling over Beckman in het Gemeentemuseum en in april Wim Beeren over Gerrit Benner. Ander onderwerp van Beeren was: ‘Vijftig jaar moderne kunst in de U.S.A.’ (op vrijdag 9 maart 1956), archief Vrije Academie.

[131] Saskia Gras, *De Nieuwe Ploeg, artistieke Werkgroep in Voorburg, 1951-1959* (Zwolle 2007) 10-44.

[132] Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Vrije Academie 1953-1960.

[133] Ibidem. Brief van Bestuur Vrije Academie aan College van B en W, betr. brief van 26 mei 1961, archief Vrije Academie.

[134] Notulen van de bestuursvergadering van 26 februari 1957, archief Vrije Academie.

[135] Idem.

[136] Anon, ‘Vrije Academie bestaat tien jaar’, *Binnenhof*, 18 november 1957, knipsel in Plakboek Publiciteit deel 2, archief Vrije Academie. Drs. Victorine Bakker-Hefting (1905-1993) was van 1948 tot 1950 directeur van het Haags Gemeentemuseum; zij promoveerde in 1969 op de schilder Johan Barthold Jongkind. Zie verder Nienke Begeman, *Victorine* (Amsterdam 1987).

[137] Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Vrije Academie 1953-1960.

[138] George Lampe, 'Waarom schilderen jullie zo raar?', *Vrij Nederland*, 27 augustus 1955.

[139] RKD/ Persdoc./ Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971: 'docenten vrije academie voor beeldende kunsten', in de Gevangenpoort van 24 maart tot 15 april 1962; Exposerende docenten: Kees Andrea, Hubert Mengels, Atze Pheifer, Livinus, Ton Hoogendoorn, George Lampe, Gerard Lutz, Joop P. van Kralingen, Nol Kroes, Hessel de Boer, Lisette van Meeteren, Gerard van Remmen, Aat Verhoog, Jaap de Boer, Mieke van de Burgt, Hubert Hierck, Henk Tieman, Victor Meeussen, Ed van Wijk, Rudi Rooijackers.

[140] De docenten gingen uit van een groep van 62 serieuze kunststudenten onder al hun leerlingen, zo'n 12,5 % van het totaal. Het leerlingenaantal is niet exact bekend, maar het moeten er ongeveer 500 zijn geweest.

[141] Een ledenlijst uit 1965 laat zien dat 27 studenten deelnamen, waaronder de latere docenten Pim van der Maas, Peter Gentenaar, Georg Hadeler, Johannes van Hoften, Jos Burcksen en Phil van de Klundert, en de latere secretaresses Eva Schamhardt en Roebijn van Haselen. In 1966 nam ook Carla Hartjesveld, later secretaresse en docent, deel.

[142] Brief van Hans Janssen aan Annie Dijk en J.H. Plokker, 21-3-1964, archief Vrije Academie.

[143] Prospectus Vrije Academie, september 1964. In: RKD/ Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971.

[144] Interview Adèle de Beaufort en Leon Zeldenrust, 15-16 december 2012.

[145] De 47 leerlingen van het eerste jaar die deelnamen aan de Vrije Academie-expositie van augustus-september 1948: Frans Braun, A. Bronkhuysen, A.A. Brouwer, Mieke van de Bundt, Bernard de Bij, Edla Dettingmeijer, J.H. Duhen, G.H. van Engelenburg, M. Fischer, Jan Groeneveld, Mevrouw Halkema, P. Hartman, Mevrouw van Hemert, Frans Hoek, F. Holleman, C. Jol, Eva Kann, Pieter Klaui, Mevrouw Koolen, Mevrouw Koolschijn, H.M.A. Kuyt, Mady Laurens, Miep de Leeuwe, Gonny Loze, Guus Melai, Piet Nieuwenhuijsen, J.A. Olyslager, Jan P. van Oostrom, H. Raab, W.F. de Regt, Joke van der Reijden, M.P. Ringelberg, Wim Smit, T. Smits, L. Spijkman, Etty Stomps, Otto Tärre, K.G. Thung, C.J.A. van der Toorn Vrijthof, Mevrouw Velthuijs, Max Velthuijs, Reinder Visscher, Mevrouw van Walraven, A. van de Yssel, Léon Zeldenrust, A. Zijlmans van Emmichoven, L. Lafeber.

[146] Cijfers van aantallen leerlingen per cursus per docent over de jaren 1950 en 1951 werden meegeleverd met de subsidieaanvraag van 1952. De lessen van Jan van Heel, Chris de Moor en Livinus waren het meest populair. Subsidieaanvraag, Bijlage XIII, archief Vrije Academie.

[147] Elfred van der Vliet, 'Jan van Heel: een doe mens'. *Het Vrije Volk*, 24 juli 1963.

[148] Wouter Welling, 'Lotti's Lotgevallen, een openhartig verhaal', *Pulchri*, 13 no. 3 (1985) 11-13; Laura Soutendijk, *Lotti van der Gaag* (Zwolle 2003) 58-59. Bibeb, 'Ik heb zo vaak de zon in het water zien schijnen, nu is het wel genoeg geweest' (interview met Lotti van der Gaag), *Vrij Nederland*, 21 februari 1987, 13.

[149] De foto is gebruikt als omslag voor de dichtbundel van Gerard Petrus Fieret, *De trommel van de vrijbuiter en de begeerte van vijf* (Den Haag 1973).

[150] E. Hansen, *Meer zwart dan wit. Herinneringen & brieven aan Gerard Fieret* (1924-2009) (Alkmaar 2012) 207; Interview Anton Martineau, 28 december 2012.

[151] Aat Verhoog, *Aat Verhoog, Litho's en etsen* (Groningen 1993).

[152] Gras (2004) 5.

[153] R.E. Penning, 'Docenten exposeren in Vrije Academie', *Haagsche Courant*, 22 november 1957, knipsel in Plakboek Publiciteit 2, archief Vrije Academie.

[154] Arie (geen achternaam bekend) was een betaalde kracht aan het Westeinde 15, in dienst van de Vrije Academie. Hij hield o.a. het gebouw schoon. Zie Handleiding nieuwe administratie, 28 april 1952, archief Vrije Academie. Zijn salaris viel onder de huisvestingskosten.

[155] Uitnodiging, archief Vrije Academie. De uitnodiging kwam van de 'sociëteitscommissie': Anneke Drop, Atie Verkerk, Jaap van Gugten, Wim Sprangers, Arnold Trippelaar, Max Velthuijs.

[156] Knipsels in archief Vrije Academie: Anon., 'Eerste lustrum Vrije Academie uitgeluid', *Haagsche Courant*, z.j.;

Anon., ‘Symbolische lustrumviering Vrije Academie’, *Het Vaderland*, 3 november 1952.

[157] Handgeschreven tekst van Livinus met een motto van Rico Bulthuis, waarschijnlijk mei-juni 1950, archief Vrije Academie.

[158] RKD/ Persdoc./ Ned/ Kunstonderwijs ’s-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971, brief namens de heer Berserik aan L.S., ondertekend door Oet Zylstra, Den Haag, 7 mei 1951.

[159] Interviews Andries Minderhout, 4 januari 2013 en 14 januari 2014; interviews Adèle de Beaufort en Leon Zeldenrust, 15 en 16 december 2012.

[160] Daarnaast: Miep de Leeuwe en Willy Rieser, Gerard Lutz, Hans Roem en R.E. Penning.

[161] Interview Channah Malta, 28 maart 2011.

[162] Kroes, K, Karoline Legel e.a, *Nol Kroes 1918-1976*. Uitgave t.g.v. tentoonstelling in Pulchri Studio (Den Haag 1998).

[163] Interview Co Westerik, 9 januari 2013.

[164] Interview Frederik Linck, 6 december 2012.

[165] Dantzig, Rudi van, *Herinneringen aan Sonia Gaskell* (Utrecht 2013).

[166] Interview Bob Bonies, 12 februari 2014.

[167] Oktober 1956. In het archief van de Vrije Academie bevindt zich een map krantenknipsels over deze kwestie.

[168] Anon., ‘De Haagse Equipe: acht plus een’, *Algemeen Dagbla*d, 28 december 1948.

[169] R.E.Penning, ‘Docenten exposeren in Vrije Academie’, *Haagsche Courant* 22 november 1957, knipsel in Plakboek Publiciteit 2, archief Vrije Academie.

[170] Interview Aat Verhoog, 20 februari 2013.

[171] Handgeschreven tekst van Livinus met een motto van Rico Bulthuis, waarschijnlijk mei-juni 1950, archief Vrije Academie.

[172] Interview Wil Korrelboom, 2 oktober 2013.

[173] Uitspraak van bestuurslid en industrieel ontwerper Louis Kalff, artistiek directeur bij Philips, geen strenge, pure functionalist. Hij hield altijd rekening met de smaak van het grote publiek. Peter van Dam, *Ir. Louis Christiaan Kalff (1897-1976): het artistieke geweten van Philips* (uitgave [Z]OO producties 2006) 72.

[174] Th. Dobbelman, ‘Functionele en autonome keramiek’, *Maandblad der Nederlandse Vereniging voor tekenonderwijs* (febr./maart 1957) 19-21.

[175] Onder andere H. Berserik, ‘Sandberg’, *Pulchri*, 12 no. 3 (1984) 14.

[176] Saskia de Bodt, *De verbeelders, Nederlandse boekillustratie in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2015) 181.

[177] Ibidem.

[178] Jan Middendorp, *‘Ha daar gaat er een van mij!’, Kroniek van het grafisch ontwerpen in Den Haag 1945-2000* (Rotterdam 2002) 13-52.

[179] Ton Hoogendoorn gaf les aan o.a. Harri van den Berselaar, F.S.L.A. Boeie, A. Houtman, Harry Kamoen, Godfried Lonis, A.R. Venselaar en Fred Wouters.

[180] Anon. ‘Livinus Arie Cornelis Jan van de Bundt: ik ben een lichtgek’, zonder bronvermelding, uitgeknipt en ingeplakt in Plakboek Publiciteit 2, archief Vrije Academie.

[181] Later betrok ook Arja van den Berg er een atelier. De Boer (2005) 30.

[182] Fotopeinture, Stedelijk Museum Amsterdam, 19 december 1958 - 19 januari 1959; Livinus-fotopeinture (alleen projectie) Stedelijk Van Abbe, Museum Eindhoven, 29 januari – 24 februari 1959; Projectie van fotopeinture bij concert van Badings, Aula Gemeentemuseum Den Haag, 22 januari 1959; Livinus grafiek, fotografiek, fotopeinture, Rijksprentenkabinet Leiden 14 maart – 11 april 1959; Foto 1959, Het Hessenhuis, Antwerpen 27 juni – 10 juli 1959; waarop in de jaren daarna tentoonstellingen volgden in Basel, Brugge, Parijs, Brussel en Milaan.

[183] Chris Dercon, ‘Livinus 1909-1979, Er is zo ontzaglijk veel mogelijk’, *Die Haghe* 1980 (Den Haag 1981) 169-173.

[184] E. Drewes, *Mengels 1921-1995 Schilderijen – Beelden - Muziekinstrumenten,* tentoonstellingscatalogus Museum

Rijswijk (2004) 10, 22, 108-109.

[185] Piet Nieuwenhuijsen (1914-2010); Andries Minderhout (1920-2014); Ton Hoogendoorn (1927-1983) was in 1949 beursstudent; Aat Verhoog (1933); Geery de Bakker (1924) was leerlinge geweest van Jan van Heel en werd in 1955 of misschien al eerder docent; Jan Snoeck (1927) volgde in 1947 vijf maanden lang lessen en ging daarna naar de Koninklijke Academie. Hij wilde beeldhouwen en die mogelijkheid was er toen nog niet aan de Vrije Academie. In 1964 werd hij er docent.

[186] Max Danser, 'Aart van den IJssel: "groot hoeft niet altijd goed te zijn"', *Pulchri*, 10 no. 4 (1982) 3-6. Andries Minderhout heeft zelfs in de hoedenwinkel aan het Noordeinde gewerkt.

[187] S. Tell (Estelle van Bilderbeek), in: *Hommage aan Livinus 20 mei-19 juni 1995*, Pulchri Studio 1995.

[188] Haags Gemeentearchief, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, inv. nr.10837, stukken betreffende het verlenen van subsidie aan de Stichting 'De Vrije Academie voor Beeldende Kunsten', 1953-1960.

[189] H. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 133.

[190] In 1948 waren volgens de prospectus de leskosten voor vrij werken *f* 12,- per maand, het volgen van een cursus, 1 dagdeel per week, kostte *f* 10,-, *f* 12,- of *f* 15,-. 's Avonds kon de leerling bij Livinus terecht voor *f* 6,- per maand of *f* 10,- per maand (zonder of met begeleiding). Bij het volgen van meerdere cursussen kreeg de leerling reductie, bijv. drie cursussen voor *f* 24,- of *f* 28,-. De leskosten zijn onduidelijk. Het lijkt erop dat men daarover persoonlijk afspraken moest maken met Livinus. De deelnamekosten voor de leergangen van de afdeling Cultuurwetenschappen bedroegen *f* 22,50 voor het geheel; daarvoor volgde de leerling één semester alle lessen van Roem, de Gruyter en de Gelder. Hij ging dan 12 x op dinsdagavond naar De Gelder (twee uur), 12 x op donderdagavond naar De Gruyter en drie maal per maand een uur naar Roem. Een buitenstaander betaalde hiervoor *f* 35,-. De leergangen konden ook apart gevolgd worden; elk semester werd dit programma op deze voorwaarden herhaald. Pas met de prospectus van 1952 werden nieuwe voorwaarden bekend voor alle cursussen.

[191] Handleiding met formulieren, toelichtingen en slotbeschouwing, 28 april 1952, door Livinus van de Bundt en de heer Cramer, archief Vrije Academie.

[192] Uit de Handleiding blijkt verder dat aan de inkomstenkant naast lesgelden en inschrijfgelden de post 'verhuur ruimten' bestond. Die post hield niet alleen de verhuur aan andere organisaties in, maar ook verhuur ten behoeve van exposities. Dat verklaart sommige exposities die niet in het beleid van de Vrije Academie lijken te passen: er werd wat geld mee verdiend. Ook kon de verkoop van werk van leerlingen iets opbrengen. Aan de uitgavenkant blijkt uit de administratie dat er nog twee panden werden gehuurd, naast Westeinde 15: Noordeinde 117a en Katwijksestraat 140. Dat zijn geen woonadressen van Livinus, want de huur van het woongedeelte van Westeinde 15 werd nu apart gespecificeerd op een bedrag van *f* 30,- per maand. Het is onbekend waarvoor deze panden dienden.

[193] Interview Josephine Sloet, 10 januari 2013; behalve aan de Haagse Academie volgde zij ook lessen aan de Amsterdamse Rijksakademie. Aat Verhoog, leraar grafiek, bevestigde dit verhaal, interview 20 februari 2013.

[194] Christa van Santen, telefoongesprek 21 november 2012. Zij was jarenlang leerling van Huub Hierck.

[195] Ingrid Rollema, telefoongesprek 5 oktober 2012.

[196] Dat aantal van negentien personen betekende dat hij ca. 12,5 % van de deelnemers als serieuze kunststudent zag en 87,5 % als amateur.

[197] Brief van Livinus aan Gemeente Den Haag, afdeling Kunstzaken, 15 januari 1953, archief Vrije Academie. Hij noemde Wim Hessen, Jan P. van Oostrom, K.G. Thung, Andries Minderhout, Guus Melai, Miep de Leeuwe, Gertrud Janssens, Lottij v. d. Gaag, Piet Nieuwenhuijsen, Leo Zeldenrust, Tineke Drijber, Ton Hoogendoorn, Aart van den IJssel, A. van Onck, Jan Olyslager, Wim Sprangers, Hans Leeuwendal, mej. A.J. Spies, J. van Holthe.

[198] Betreffende de periode Livinus werden 21 oud-deelnemers geïnterviewd: Adèle de Beaufort en Leon Zeldenrust, Andries Minderhout, Willy Rieser, Belleke Dolhain, Jan Snoeck, Anton Martineau, Lies Andriessen, Aat Verhoog, Bob Bonies, Christa van Santen, Channah Malta (A. den Baars), Georg Hadeler, Frederick Linck, Chris Rehorst,

Ingrid Rollema, Eva Schamhardt, Josephine Sloet, Peter Gentenaar, Marinus Boezem en Jan Henderikse. Schriftelijk zijn wetenswaardigheden uitgewisseld met één oud-deelnemer, die tevens een vragenlijst heeft ingevuld (Jan Cremer). Van deze in totaal 22 deelnemers hebben 15 personen een vragenlijst ingevuld. Sommige oud-deelnemers werden benaderd in de hoedanigheid van oud-docent; zij bleken vervolgens onverwacht ook deelnemer te zijn geweest. In die gevallen zijn aan hen ook vragen gesteld over het deelnemerschap. Verder is - betreffende deze periode - gesproken met drie oud-docenten (naast diegene die behalve leerling ook docent waren): W.H. Mannesse, Wil Korrelboom en Co Westerik. De uitkomsten van de vragenlijsten pretenderen geen representativiteit, daar zijn de aantallen te klein voor. De bedoeling was om de respondent alvast aan het denken te zetten over de effecten van de Vrije Academie. Van de meeste oud-deelnemers is een foto gemaakt met een voor hun Vrije Academie-ervaring karakteristiek voorwerp. Een aantal van deze foto's is in het manuscript opgenomen.

[199] Interview Marinus Boezem, 16 maart 2016.

[200] Interview Bob Bonies, 12 februari 2014.

[201] Typoscript, 1947, Archief Vrije Academie. Brief (kladversie waarin Livinus gedeeltes met potlood doorstreepte) gericht aan iedereen die belangstelling zou kunnen hebben voor de toekomstige Vrije Academie, eind september, begin oktober 1947.

[202] Uit een onderzoek uit 1999 blijkt dat ca. 50% van de ingeschreven Haagse kunstenaars deelnemer is geweest aan de Vrije Academie. In: *Het programma van de Vrije Academie Den Haag. Een evaluatie en een behoeftenonderzoek onder Haagse beroepsbeeldende kunstenaars en de deelnemers van de Vrije Academie*, rapporteur Drs. L.A.A. Buys (Nijmegen 1999) 15. In: Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – Gemak 1950-2006, inv. nr. 55.

162. Beeldhouwlokaal De Gheijnstraat, begin jaren zeventig.

Noten Deel II

1 Zijn officiële naam was ‘Georg Gustav’, naar zijn vader Gustav Wilhelm Lampe, afkomstig uit Celle, Pruissen.

2 Jonneke Jobse en Catrien Schreuder, *What’s happening? Neo-avant-garde en de Nederlandse kunstkritiek 1958-1970* (Rotterdam 2015) 276. Peter Gentenaar herinnerde zich dat Lampe Rein Draijer noemde als zijn leermeester, interview 12 november 2013.

3 George Lampe, ‘Een feestelijk soort Bauhaus voor nieuwe kunstenaars’, *Vrij Nederland*, 5 november 1957.

4 Anon.,‘Tien jonge Haagsche schilders. Kunstzaal Kleykamp’, *Het Vaderland*, 26 oktober 1940.

5 W. Jos de Gruyter,‘Arya Plaisir en George Lampe. Kunstzaal “Kunst van Onzen Tijd”’, *Het Vaderland*, 22 november 1941.

6 John Jansen van Galen, *De gouden jaren van het linkse levensgevoel. Het verhaal van Vrij Nederland* (Amsterdam 2016) 161, vermoedelijk gebaseerd op informatie van de zoon van Bibeb, de heer W. Schaper.

7 Interview Peter Gentenaar, 12 november 2013.

8 Lidy van Marissing, ‘George Lampe, Kunstenaars zijn niet veel méér dan klonten in de pap’, *de Volkskrant*, 4 januari 1969. Het is onbekend waar Lampe als creatief therapeut aangesteld was. Er zijn aanwijzingen, maar geen bewijs, dat dat bij Dr. J.H. Plokker was, directeur van Hulp en Heil te Leidschendam en tevens bestuurslid van de Vrije Academie.

9 George Lampe, ‘Waarom schilderen jullie zo raar?’, *Vrij Nederland,* 27 augustus 1955.

10 Een greep uit zijn recensies is te vinden op de website www.georgelampe.com. Verder Jobse en Schreuder, ‘George Lampe de grootst mogelijke klap op het oog’, *What’s happening ? Neo-avant-garde en de nederlandse kunstkritiek 1958-1970*, (Rotterdam 2015) 112-119. Jonneke Jobse, *De schilderkunst in een kritiek stadium? Critici in debat over realisme en abstractie in een tijd van wederopbouw en Koude Oorlog 1945-1960* (Rotterdam 2014) 240-244.

11 George Lampe, ‘Strengere maatstaven nodig voor abstracte kunst’, *Vrij Nederland*, 8 november 1958.

12 George Lampe, ‘Geen Pathos, maar innigheid’, *Vrij Nederland,* 29 januari 1955.

13 George Lampe, ‘De schilder Jan van Heel’, *Vrij Nederland*, 7 december 1963.

14 Johan Phaff, ‘Psychopolis in heftige stroomversnelling’, *Vrij Nederland*, 27 juni 1970.

15 Gesprek met de heer W. Schaper, 7 februari 2013.

16 George Lampe, ‘De schizofreen is nooit kunstenaar’, *Vrij Nederland*, 16 maart 1963, 9.

17 J. Bitnlakowsky, ‘Gezonde vorm van neurose’, *NRC*, 2 oktober 1970.

18 Anon., z.t., *Haagse Post*, 1 november 1958; Lampe stond niet vermeld in de prospectus van 1957; pas in 1962 werd hij genoemd in een uitgave van de Vrije Academie. Op 1 november 1958 werd hij geïnterviewd door een journalist van de *Haagse Post* en vermeldde hij zijn docentschap aan de Vrije Academie.

19 De Posthoorngroep bestond van 1956 tot 1962. T. Knoester en R. Knoester-Penninkhof, *Nieuwe Haagse School* (Den Haag 2003) 127-149.

20 Hierover zijn tot nu toe geen archiefgegevens te vinden; niet bekend is gedurende welke periode Lampe exact in dienst was bij het Haags Gemeentemuseum en wat zijn functie inhield. Dat hij kinderen rondleidde blijkt uit krantenartikelen: Anon., ‘Publiek en schilder komen tot meer onderling begrip’, *Haagsch Dagblad*, 1 februari 1961; Anon., ‘In de werkplaats van de kunstenaar’, *Het Binnenhof*, 1 februari 1961.

21 Fugare bestond van 1960 tot 1967. Knoester (2003) 103-125.

22 Verder waren lid: Theo Bitter, Harry Disberg, Willem Hussem, Joop Kropff, Jaap Nanninga (overleden 1962) ,Wim Sinemus, Frans de Wit en oud-docent Theo van der Nahmer.

23 Het Oprichtingsmanifest is integraal opgenomen in Knoester (2003) 105.

24 George Lampe, ‘Voldoende kwaliteit, teveel charme. Expositie “De Stad” in de Haagsche Kunstkring’, *Haagsch Dagblad*, 30 september 1961; George Lampe, ‘Leden van de Kunstkring exposeren’, *Haagsch Dagblad*, 26 september 1962.

[25] George Lampe, ‘Bissier, een ‘bescheiden’ kunstenaar’, *Vrij Nederland*, 12 december 1959.

[26] George Lampe, ‘De vernietiging in de moderne kunst’, *Vrij Nederland*, 13 juni 1964.

[27] Lidy van Marissing, ‘George Lampe, Kunstenaars zijn niet veel méér dan klonten in de pap’, *de Volkskrant*, 4 januari 1969.

[28] Idem.

[29] De vergelijking met Bacon werd o.a. door Lidy van Marissing gemaakt (*de Volkskrant*, 4 januari 1969) en door R.E. Penning, ‘Gruwelen, Nol Kroes en George Lampe, Galerij Orez, Javastraat 17. Tot 9 mei’, *Haagsche Courant*, 24 april 1968.

[30] Alain Teister, ‘George Lampe: “Ik vind de kunst van geen betekenis”. Bij een Parijse tentoonstelling’, *Vrij Nederland*, 16 juli 1966. R.E. Penning, ‘Gruwelen, Nol Kroes en George Lampe, Galerij Orez, Javastraat 17. Tot 9 mei’. Erotische tekeningen van Kroes gecombineerd met ‘gruweltaferelen’ van Lampe.

[31] Anon., ‘Zelfonderzoek van George Lampe leidde tot: Weer mensen maken in “geschonden techniek”’, *Haagsche Courant*, 29 juli 1966.

[32] George Lampe, ‘De toekomst van de abstracte kunst’, *Vrij Nederland*, 28 januari 1961.

[33] George Lampe, ‘Vasarely: een eindeloos gedeformeerd schaakbord’, *Vrij Nederland,* 2 oktober 1964.

[34] Mogelijk is er meer informatie te vinden in het persoonlijk archief van George Lampe, dat beheerd wordt door zijn zoon Wouter Schaper in Scheveningen. Dit archief was ten tijde van dit onderzoek om redenen van privacy niet toegankelijk, maar vragen konden wel beantwoord worden. Over Bibeb: Adinda Akkermans en Roos Menkhorst, *Bibeb, biechtmoeder van Nederland* (Amsterdam 2017).

[35] George Lampe, ‘Een avondje met Karl Heinz Stockhausen’, *Vrij Nederland,* 10 februari 1962; Chris Dercon, ‘Livinus 1909-1979, Er is zo ontzaglijk veel mogelijk’, 169-173. Met het kleurenorgel wist Livinus steeds van vorm en kleur wisselende beelden op een scherm te projecteren, een vondst waarin componisten als Karl Heinz Stockhausen, Andriessen en Boulez geïnteresseerd raakten. In 1964 won Livinus hiermee de Sikkensprijs, die hem uitgereikt werd in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

[36] Verslag van de adjunct-directeur over het cursusjaar 1964-1965, archief Vrije Academie. Interview Georg Hadeler, 25 september 2013.

[37] Anon., ‘Oude school aan nieuwe stijl en vorm aangepast’, *Nieuwe Haagse Courant*, datum onbekend, knipsel in archief Vrije Academie.

[38] Prospectus 1964, RKD/ Persdoc./ Ned/ Kunstonderwijs ’s-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971.

[39] Idem.

[40] Drewes (2004) 17-19. In 1964 begon Mengels ook te experimenteren met licht, beweging en geluid. Hij exposeerde samen met Livinus.

[41] G. Lampe, ‘Mentaliteit veranderen voor een betere samenleving’,*’s-Gravenhage* nr. 2 (februari 1971) 19.

[42] Anon.,‘Ciné Workshop is de nieuwste loot. Vrije Academie tast met zijn “tengels” recente dingen af. Creatie stimuleren bij 700 leerlingen’, *Algemeen Dagblad*, 31 maart 1965. In de De Gheijnstraat startten meteen zes nieuwe cursussen: lay out, beginners keramiek, tekenen, fotografie, beeldhouwen en zeefdruk. De 565 deelnemers aan de losse cursussen, de 91 deelnemers aan de dag- en 33 aan de avondcursussen konden kiezen uit 24 docenten (archief Marc v Bilderbeek, plakboek Publiciteit deel 3). N.B. Van de 700 deelnemers volgden dus zo’n 120 leerlingen een volledig programma. In het cursusjaar 1967-68 werden 57 losse cursussen aangeboden door 25 docenten. Aan de volledige cursussen gaven nog eens 5 extra docenten les. In totaal waren er dus 30 docenten actief in 1968.

[43] Plakboek Publiciteit, deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[44] G. Lampe, ‘Vrije Academie’, *Vrij Nederland*, 19 september 1964.

[45] Penn-Kuyper (1972), 44.

[46] G. Lampe, ‘Cobra en Nieuw Babylon, de geniale utopieën van Constant’, *Vrij Nederland*, 30 oktober 1965.

[47] *Constant. New Babylon. Aan ons de Vrijheid.* Catalogus Haags Gemeentemuseum (Den Haag 2016) 7-9.

[48] Laura Stamps, 'Constants New Babylon. Pushing the Zeitgeist to its limits', in *Constant, New Babylon, Aan ons de vrijheid*, catalogus Haags Gemeentemuseum, (Den Haag 2016) 12-27.

[49] Hilde Heynen, 'New Babylon of de antinomieën van de utopie', *Oase* nr. 43 (1995) 36-49.

[50] G. Lampe,'Cobra en Nieuw Babylon, de geniale utopieën van Constant', *Vrij Nederland*, 30 oktober 1965.

[51] Prospectus 1964, RKD/ Persdoc./ Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971; G. Lampe, 'Cobra en Nieuw Babylon. De geniale utopie van Constant', *Vrij Nederland*, 30 oktober 1965; Anon., 'George Lampe van Vrije Academie: vechten tegen de techniek die gevaar is voor ons leefklimaat', *Het Vrije Volk*, 28 januari 1970; J.V., "Psychopolis. Vrije Academie kweekt geen kunstenaars maar mentaliteit waaruit kunstenaarschap geboren wordt', *Binnenhof*, 29 augustus 1970.

[52] Pagina met uitgeknipte foto's uit een krant van 26 oktober 1964. Onbekende krant, plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[53] 'Kroniek door Victor Voorhout. V.A. Nieuwe Stijl', Onbekende krant, 12 juni 1965, plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[54] Interview Peter Gentenaar, 12 november 2013.

[55] Brief van Lampe aan de collega's, 23 februari 1966, waarin hij schrijft dat de uitvoeringen in de avonduren tot zijn spijt sedert enige weken verboden zijn in verband met klachten van de buren. Hij meldt verder nog dat extra modellen en muziekgroepen niet geëngageerd mogen worden dan na toestemming van de directie.

[56] Jaarverslag van de adjunct-directeur 1965-66, 3, archief Vrije Academie.

[57] 'Boris Vian in jazz en literatuur', *Haagsche Courant*, 27 oktober 1967, o.l.v. Freddy de Vree in het groot schilderlokaal van de VA op woensdag 1 november (plakboek Publiciteit deel 3, Archief Marc van Bilderbeek). Hans Dulfer deed mee in Pieter Boersma's Muzikantenclub; 'Muziek uit India, door Drs. F. van Lamsweerde op donderdagavond 30 november, in de Vrije Academie', krantenbericht z.j., z.t. De spreker zal de sitar bespelen, samen met Joep Bor en Wim Bosboom (resp. sarangi en tabla) (plakboek Publiciteit deel 3, Archief Marc van Bilderbeek); E.V. 'Creatief Musiceren. Ensemble Musica-Elettronica Viva', *De Groene*, 16 december 1967 (plakboek Publiciteit deel 3, Archief Marc van Bilderbeek).

[58] Manuscript van een brief van Constant aan Janssen, gedateerd 15 oktober 1964, archief Vrije Academie. Dolf Welling hield zijn lezing op 31 oktober 1964; Constant op 28 november 1964.

[59] Op 17 oktober 1964 filmavond met *Ballet Mecanique* (1923) van Fernand Léger, *Le Chien Andalou* (1929) van Luis Bunuel, en De Aarde (1930) van Alexander Dovjenko. Er waren 125 personen aanwezig. Op 14 november 1964: filmavond met *Figures in a Landscape, La Coquille et le Clergyman, Das Kabinett des Dr.Caligari*. Op 20 februari 1965: *Butterflies do not live here* (kindertekeningen uit het nazikamp Theresienstadt); Joris Ivens *REGEN*, en *Menschen am Sonntag* van Robert Siodmak.

[60] Interview Frederick Linck, 16 november 2011.

[61] Opgericht door Livinus, Lampe, Mengels, Verhoog, Hadeler en Hoogendoorn. Verder behoorden tot de eerste bezetting van de CineWorkshop: Jos Burcksen (assistent fotografie), Piet Ruivenkamp (filmcriticus, cineast), Boud Smit (cineast), Elfred van Vliet (kunstred. *Het Vrije Volk*) en echtgenote (?). De bedoeling van de workshop was om 'pionierswerk [te] leveren voor de inbouw van cinematografische mogelijkheden in onze academie (nieuwe stijl)', waarbij overigens gepionierd zou worden op eigen kosten, zodat er geen gevolgen voor de begroting zouden zijn. (Brief van Lampe aan bestuur betreffende goedkeuring van de oprichting, archief Vrije Academie, 18 januari 1965).

[62] Prospectus 1964, RKD/ Persdoc./ Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971.

[63] Interview Georg Hadeler, 25 september 2013.

[64] Scenario, archief Vrije Academie (twee versies, namelijk van 28 februari 1965 en van 1 maart 1965); brief van Boud Smit aan George Lampe.

[65] George Lampe, 'Haagse Vrije Academie bestaat 20 jaar, Nederland 2, 9.20 uur', *Varagids*, 8 februari 1967, knipsel in archief Vrije Academie.

[66] Jaarverslag van de adjunct-directeur 1965-66, 6, archief Vrije Academie. Correspondentie met Van der Vlies 1965, archief Vrije Academie.

[67] Interview Eva Schamhardt, 29 januari 2014; interview Josephine Sloet, 10 januari 2013.

[68] Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

[69] Jaarverslag van de adjunct-directeur 1965-66, 3, archief Vrije Academie.

[70] Paul Kattestaart en Hans Koolschijn, 'De Vrije Academie, Veertig jaar kunst zonder selectie', *Vrij Nederland*, 10 oktober 1987, 9. Wil Bouthoorn legt zijn werkwijze uit.

[71] Voor de Praktische Publiciteitscursus (PPC) wilde de directie de volgende vakken combineren: 1 avond illustratief tekenen en ontwerpen; 1 avond lay out en typografie; 1 avond zeefdruk; 1 avond fotografie beginners gecombineerd met fotografie PPC. Voor de Modeopleiding wilde de directie de volgende vakken combineren: 1 avond patroontekenen en moulage (techn. prakt. basis); 1 avond modetekenen; 1 avond mode- en textielontwerpen (incl. theaterkostuums en –rekwisieten).

[72] Gedurende de hele week bevonden zich 120 mensen in 18 lokalen: gemiddeld zo'n zeven personen per lokaal. De overige 570 cursisten kwamen verspreid over 17 dagdelen: gemiddeld zo'n 34 personen per dagdeel, verspreid over 18 lokalen, dus nog eens ongeveer twee per lokaal. In totaal gemiddeld de hele week dus negen personen per lokaal. Het is bekend dat er ook overbezette cursussen waren, wat betekent dat het gemiddelde voor de overige, minder drukbezette cursussen nog lager lag.

[73] Brief aan B en W, met de besluiten van het Dagelijks Bestuur, 25 april 1966, archief Vrije Academie.

[74] Interview Wil Korrelboom, 2 oktober 2013.

[75] Anon., z.t., *Het Vaderland*, 12 april 1967, 15; Anon., 'Mode in golfkarton' zonder vermelding van krant, zonder datum. Knipsels in Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[76] Anon., 'In herfst vier nieuwe elementen. Vrije Academie via nieuwe wegen naar samenspel, kunst en techniek', Krantenknipsel uit 1966, zonder vermelding van krant, datum onbekend. Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[77] Pagina met uitgeknipte foto's uit een krant van 26 oktober 1964. Zonder vermelding van krant, Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek. Foto van Lampes atelier met de getalenteerde leerlingen.

[78] Brief Lampe aan het Dagelijks Bestuur, 17 mei 1968, archief Vrije Academie. Interview Eva Schamhardt, 29 januari 2014.

[79] Brief Lampe aan het Dagelijks Bestuur, 18 december 1967, met het verzoek tot benoeming van Aat Verhoog tot adjunct-directeur, archief Vrije Academie.

[80] Brief Lampe aan het Dagelijks Bestuur, 17 mei 1968, archief Vrije Academie.

[81] Brief van Hans Janssen aan Annie Dijk en J.H. Plokker, 21 maart 1964, archief Vrije Academie.

[82] Adriaan van der Staay, soc.drs, 'Plan van de Kultuurwetenschappelijke Afdeling, jaar 1965/66, Thema beïnvloeding en bevrijding', archief Vrije Academie.

[83] Het jaar was begonnen met twee avonden over Oosterse vechtkunst. Daarbij werden films vertoond, o.a. over Kabuki-theater. Beide avonden telden ca. 150 bezoekers. In januari 1966: Experimenten in de Intermenselijke communicatie, met o.a. Simon Vinkenoog. Discussie en wetenschappelijke reacties; De gekleurde bril. Nachtvoorstelling films in Kriterion. In februari en maart 1966 Hans Citroen sr.: Gebruikelijk en ongebruikelijk geluid; H. Wielek, De Duitse literatuur nu, met o.a. aandacht voor Brecht; Jan Molitor over Kafka. Verder in maart 1966: Schierbeek – Diederen: De Val, gecombineerd met expositie. Bibliofiele uitgave van 'De Val'; Provo en provotariaat. Drs. Frenkel en Roel van Duyn. Mei 1966: Moderne aanpak van neurotische moeilijkheden, door psychotherapeute Mevr.drs. L. Onderwater-Twijnstra; Poëzieavond met Vinkenoog, Deelder, Verhagen en the Selfkicker en de Jazz Workshop van de Vrije Academie. Juni 1966: Licht en Kleur, lezing met diavertoning en

demonstratiemateriaal. Juli 1966: kinetiek en concrete poëzie: lezing met demonstratiemateriaal en geluidsbanden.Verder een excursie naar Boymans: 12 Italiaanse beeldhouwers.

[84] Op 7 februari 1966 Gerard van het Reve, in maart van dat jaar Roel van Duijn.

[85] Anon., 'Na de witte fiets: de witte kip. Provo no 1 legt beginsel uit' (krant onbekend), 29 maart 1966, met foto en onderschrift: 'het (voornamelijk jeugdig) publiek luistert ernstig en aandachtig', Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[86] Interview Adriaan van der Staay, 2 december 2016.

[87] F.E. Frenkel (red) met voorwoord van C. Egas, *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1966) 7.

[88] Adriaan van der Staay, *Trage Vertellingen (2)* (Leiden 2009) 43-46.

[89] Adriaan Van der Staay, 'Terugzien en Vooruitzien, conclusies n.a.v. bezigheden van de IIIe, Cultuurwetenschappelijke, afdeling in het cursusjaar 1966-67', archief Vrije Academie.

[90] Notulen 12 april 1966, bijeenkomst van de kleine groep van de IIIe afdeling, archief Vrije Academie.

[91] Idem.

[92] Anon., 'Mentaliteit veranderen voor een betere samenleving',*'s-Gravenhage*, nr. 2 (februari 1971).

[93] Een salarisverhoging van 6,8%, Brief van Burgemeester en Wethouder van de Gemeente 's Gravenhage aan het Dagelijks Bestuur van de Stichting Vrije Academie No 746349, 2 september 1966, archief Vrije Academie.

[94] De volledige avondopleiding was iets goedkoper: *f* 220,-, respectievelijk *f* 275,-. Voor alle jaren geldt dat avondopleidingen werden aangeboden tegen een lagere prijs. Lesgelden per jaar: zie bijlage VI. Voor de overzichtelijkheid noem ik in dit hoofdstuk alleen de bedragen voor de volledige dagopleidingen, naast die van de losse cursussen.

[95] Namelijk 200 volledige dagcursisten. Daartegenover stonden zo'n 700 'losse' cursisten, die de Vrije Academie ca. *f* 1400,- per maand opleverden, terwijl de 'vaste' leerlingen gemiddeld *f* 8000,- per maand opbrachten. Het is begrijpelijk dat Lampe met die grote groep 'losse' mensen voorzichtig was bij het aanbieden van al te veel moderniteiten; zij vormde een substantieel onderdeel van de omzet.

[96] Brief van Lampe aan de docenten, 3 januari 1968, archief Vrije Academie.

[97] Notulen Bestuursvergadering, 4 april 1974: de gemeente Den Haag heeft geen model voor iemand als Livinus; Notulen Bestuursvergadering 1 juli 1974: Raad voor de Kunst heeft positief geadviseerd w.b. aanvraag eregeld voor Livinus; Notulen Bestuursvergadering 6 december 1974: Eregeld Livinus is ingewilligd; hij krijgt van het ministerie van CRM, na een positief advies van de Raad voor de Kunst, *f* 3000,- per jaar.

[98] Verslag van de adjunct-directeur over het cursusjaar 1964-1965, 2, archief Vrije Academie.

[99] Notulen docentenvergadering 24 februari 1968, archief Vrije Academie.

[100] Tekst afkomstig uit de Prospectus 1967-68, onder het hoofdje 'Afdelingen, lessen, manifestaties, teamwork, of hoe de zaak werkt', archief Vrije Academie.

[101] Anon.,'Vrije Academie gaat zich nog meer tot amateur richten. Naar mogelijkheid vrije tijd creatief door te brengen', *Het Binnenhof*, 3 april 1968, Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[102] Anon., z.t., *Sociaal Den Haag,* 12e jaargang (mei 1968) 10-11.

[103] Penn-Kuyper (1972) 35, interview met Lampe.

[104] Leo Jacobs, 'George Lampe's psychopolis, een VRIJE academie', *Het Vrije Volk*, 30 mei 1970.

[105] Jan Juffermans, 'De VA als knagend geweten', onbekend welke krant, december 1969, knipsel in archief Vrije Academie.

[106] L. van Duinhoven, 'Alles opblazen en opnieuw beginnen', Algemeen Dagblad, 30 mei 1970.

[107] De lage salariëring, waarover ook Lampe overigens voor zichzelf ontevreden was, was de reden dat Verhoog zich terugtrok. Hij kon aan de universiteit van Wageningen een veel beter betaalde (deeltijd)functie krijgen.

[108] Brief van Lampe aan de vice-voorzitter van het bestuur, Chris Buijtendijk, 14 juni 1968, archief Vrije Academie.

[109] Ook Rooijackers had problemen met het lage salaris. Tijdens een vergadering van het Dagelijks Bestuur,

11 september 1969, stelde hij dit aan de orde. Nog in dezelfde vergadering werd besloten dat Rooijackers 'een bedrag ineens' tegemoet kon zien vanwege de werkzaamheden van het afgelopen jaar, en in afwachting van de verhoging van zijn maandsalaris alvast een verdubbeling van zijn salaris. (Korte Notities van de bijeenkomst van het DB, 11 september 1969, archief Vrije Academie).

110 Lidy van Marissing, 'George Lampe. Kunstenaars zijn niet veel méér dan klonten in de pap'.

111 Kattestaart en Koolschijn, 'De Vrije Academie, Veertig jaar kunst zonder selectie', 13.

112 R.E. Penning en P. Ruivenkamp, 'Deur wijd open in De Gheijnstraat', *Haagsche Courant*, 8 oktober 1969.

113 Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

114 Interview Frits Droog, 20 november 2013.

115 De AIVE (nu Design Academy) kreeg de subsidie daarvoor niet rond, omdat er al een Filmacademie was in Amsterdam. Meer filmonderwijs wilde het ministerie niet subsidiëren. Het uitgangspunt was dat één gespecialiseerde filmacademie in ons land voldoende was.

116 Gertjan Zuilhof, 'frans zwartjes en de haagse school'. In: 10e Nederlandse Filmdagen, catalogus, (Utrecht 1990) 20-38; Gert-Jan Zuilhof, 'Frans Zwartjes als leraar, De tovenaar en zijn leerlingen', (tekst uit 1990), Frans Zwartjes, *The Great Cinema Magician, serie experimentele films*, tekstboekje in dvd-box Nederlands Filmmuseum.

117 Tekst afkomstig uit de Prospectus 1969-70, onder het hoofdje 'Cineworkshop', archief Vrije Academie.

118 Interview Ruud Monster, 19 augustus 2016.

119 Interview Paul Hošek, 22 augustus 2016.

120 Naast de hier genoemde lesvakken gaf Michael Toner 'visualisering'; Cor Bekker 'lassen'; Roger Chailloux 'theaterbouw en ruimtelijke visualisering'; Wil Bouthoorn 'Actualiteitsonderzoek'.

121 Tekst afkomstig uit Prospectus 1969-70, onder het hoofdje 'geheugen en deformatie', archief Vrije Academie. Een jaar later nam Postma ontslag, moedeloos geworden door de desinteresse van de deelnemers (beleidsstuk Lampe n.a.v. de ontslagen, zomer 1970, archief Vrije Academie).

122 Tjeerd Boersma, 'Vrije Academie gaat binnenkort krant uitgeven', *Het Vrije Volk*, 23 augustus 1969.

123 Prospectus 1969-70, archief Vrije Academie, onder het hoofdje 'de funkties van de Vrije Academie samengevat'.

124 Hemmo B. Drexhage, 'De VA: de school die geen school is', *NRC*, 5 juli 1969.

125 'De toekomst van de Rijksakademie. Open brief aan de minister van CRM', *Vrij Nederland*, 28 september 1968, 3. Ondertekend door Woody van Amen, Kees van Bohemen, Wil Bouthoorn, Wessel Couzijn, Pieter Defesche, Ad Dekkers, Pieter Engels, Edgar Fernhout, George Lampe, Ger Lataster, Reinier Lucassen, Lucebert, Jaap Mooy, Jan van Munster, Kees Okx, Pearl Perlmutter, Hannes Postma, Rudi Rooyackers, Pierre van Soest, Arthur Sproncken, Peter Struycken, Shinkichi Tajiri, Aat Verhoog, Carel Visser, André Volten, Jaap Wagemaker en Co Westerik.

126 J.V., 'Psychopolis', *Binnenhof*, 29 augustus 1970.

127 R.E. Penning en P. Ruivenkamp, 'Deur wijd open in De Gheijnstraat', *Haagsche Courant*, 8 oktober 1969.

128 Over de BKR: Otto Valkman, *De BKR en de krisis van de verzorgingsstaat*, (Amsterdam 1982).

129 Hannes Postma, 'Het Plan Postma: de open werkplaats, een uitweg uit de BBK-frustratie', *Vrij Nederland*, 27 september 1969; Aat Verhoog, 'Geen subsidie voor het kunstwerk, maar voor creatieve werkzaamheid', *Vrij Nederland*, 4 oktober 1969.

130 Marga Klompé, minister van CRM van 1967-1971 van KVP-huize. Brief George Lampe aan Marga Klompé, 12 september 1969; Idem, 10 maart 1970, archief Vrije Academie.

131 Brief Marga Klompé aan Lampe, 19 augustus 1975, archief Vrije Academie. De opmerking tegen Bibeb wordt geciteerd in James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 143.

132 Afschrift Tussentijds Verslag van de Studiecommissie Onderwijs Beeldende Kunsten, archief Vrije Academie.

133 Pau Voute, *Psychopolis, de Vrije Academie voor Beeldende Kunst en haar plaats naast het officieel erkende kunstonderwijs* (1972) 43. Lampe werd uitgenodigd zitting te nemen in de Commissie De Jong, maar hij sloeg de

uitnodiging af omdat hij er geen heil van verwachtte. Hij zag het als tijdsverspilling. Het Bestuur van de Vrije Academie was dat met hem eens, zie Korte Notities van de vergadering van het Dagelijks Bestuur, 13 maart 1970, archief Vrije Academie.

134 Anon., 'George G. Lampe op openbare zitting: "Kunstonderwijs is niet mogelijk en niet nodig"', *Trouw*, 30 mei 1970; Open brief aan de Commissie de Jong, archief Vrije Academie.

135 Open brief aan de Commissie de Jong, archief Vrije Academie.

136 Advertentie 'Wil je experimenteren', *Het Parool*, 16 augustus 1969, knipsel archief Vrije Academie.

137 Tekst afkomstig uit Prospectus 1969-70, onder het hoofdje 'Projekt Kommunikatie', archief Vrije Academie.

138 George Lampe, 'de vrije academie, den haag', *Maandblad voor beeldende vorming - NVTO – tijdschrift van de Ned. Ver. voor Tekenonderwijs,* (april 1969) 80.

139 Penn-Kuyper (1972) 14.

140 Het doel hiervan was: 'Het ontstaan van verhoogde graad van bewustzijn over de samenhang tussen bepaalde actualiteiten en de "ontwikkeling van de mens" met als nevendoel mogelijkerwijs een bijdrage leveren tot de oplossing van een actualiteit als deze conflictueus van aard was', uit: Anon., 'Evaluerend artikel over Aktualiteits-onderzoek', zonder datum; archief Vrije Academie.

141 Vragenlijst, zonder datum, archief Vrije Academie.

142 In het jaarverslag van 1970-71 legt Lampe dit uit: 'De ontwikkelingen om ons heen geven te zien dat een deel van de impuls die de VA heeft gegeven in de ontwikkeling van allerwege uit de grond schietende creacentra zijn beslag vindt. Deze centra deden veelal geen moeite een eigen naam te ontwerpen, zodat het aantal instituten dat zich vrije academie noemt, snel stijgende is. Bij ons ontstond ten gevolge hiervan een duidelijke behoefte aan onderscheiding. Wij kozen voor de naam Psychopolis, de Vrije Academie.' Geciteerd bij Penn-Kuyper (1972) 16.

143 Korte Notities van de bijeenkomst van het Dagelijks Bestuur, 11 december 1969, 2, archief Vrije Academie.

144 R.D. Laing, *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. Harmondsworth: Penguin (1960).

145 R.D. Laing, *The Politics of Experience and the Bird of Paradise,* Harmondsworth: Penguin (1967).

146 Jan Foudraine, *Wie is van hout. Een gang door de psychiatrie* (Amsterdam 1971).

147 Tekst uit Prospectus 1970-71, 'Psychopolitiek in Psychopolis', archief Vrije Academie.

148 http://www.nieuw-dennendal.nl/samenvattingwebsite.html, op 22 februari 2017.

149 *Vrij Nederland* besteedde veel aandacht aan de Willem Arntsz-stichting; daarnaast kan Lampe ook via zijn creatief-therapeutische contacten in aanraking zijn gekomen met Dennendal. Hierover zijn geen archiefstukken gevonden, behalve een afschrift van het telegram. In 1970 stelde Lampe Wim Wiegel aan, orthopedagoog van Dennendal.

150 Bijv: Ruud Brouwers, *'Psychopolis. Gesprek met George Lampe en Livinus van der Bunt' (sic), Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunst* (23 november 1970) 557 e.v.

151 Penn-Kuyper (1972) 16.

152 De overige zes die zelf ontslag namen: Nic Blans, Victor Meeussen, Jean Paul Vroom, Ed van Rijn (wiens functioneren door inspraak van deelnemers al onmogelijk was geworden), Paul de Nooijer en Jaap de Boer. Over Postma: zie ook Johan Phaff, 'Psychopolis in heftige stroomversnelling', *Vrij Nederland*, 27 juni 1970; Brief van Verhoog aan Lampe van 25 maart 1970, Archief Vrije Academie. Verhoog beval per brief Nic Blans aan als zijn gedroomde opvolger. Maar Blans accepteerde een baan aan de Universiteit van Wageningen, waar Verhoog ook al een aanstelling had.

153 Brief van J.P. Vroom aan Lampe, 7 maart 1970, archief Vrije Academie; Leo Jacobs, 'Negentien docenten keren niet terug; Frans Zwartjes, stafdocent Psychopolis de Vrije Academie: "filmtechniek leer je in een half uur"', *Het Vrije Volk*, 12 juni 1970.

154 De andere acht: Pieter Geraedts, Gerard van Remmen, Henk Tieman, Wouter Stamkart, Tony van Muyden, Johannes van Hoften, Pieter de Groot, Pieter Janmaat.

[155] Brief van Geraedts aan Lampe van 21 november 1969, archief Vrije Academie.

[156] Johannes van Hoften, Paul de Nooijer, Tony van Muyden.

[157] Brief van Emmy van Deventer-Molt aan Lampe, 24 juni 1970, archief Vrije Academie.

[158] Anon., 'Massaal ontslag docentencorps Vrije Academie', *Haagsche Courant*, 3 juni 1970; Anon., 'Ontslagen bij Haagse vrije academie', *NRC*, 3 juni 1970; Anon., 'Academie-leraren in actie tegen ontslag', *de Volkskrant*, 3 juni 1970; Leo Jacobs, 'Negentien docenten keren niet terug, Frans Zwartjes, stafdocent Psychopolis de Vrije Academie: "filmtechniek leer je in een half uur"', *Het Vrije Volk*, 12 juni 1970; Anon., 'Conflict van stelsels bij Vrije Academie', *Haagsche Courant*, 13 juni 1970.

[159] Notulen Bestuursvergadering 14 juli 1970, 3, ISSG/ Archief Van Biemen.

[160] Johan Phaff, 'Psychopolis in heftige stroomversnelling. In de voormalige Vrije Academie worden geen bloemstillevens meer gemaakt', *Vrij Nederland*, 27 juni 1970.

[161] Bijvoorbeeld: standaardbrief van Lampe aan Gust Romijn en aan Kees de Groot: 'beste medewerker', 9 december 1970, Archief Vrije Academie.

[162] Kennedy (1995) 128, 139-140.

[163] Frans Ruiter, 'De nieuwe schikking: van experimentele kunst tot versierkunst' in: *Literatuur* jaargang 18 (2001) 290-298.

[164] Idem.

[165] De tekening van het labyrint in het logo komt uit Pompeïi: *Labyrinthus hic habitat minotaurus* staat er bij geschreven.

[166] Kattestaart en Koolschijn, 'De Vrije Academie, Veertig jaar kunst zonder selectie', 13.

[167] Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

[168] Interview Hennie van der Tang, 8 november 2013.

[169] Jan Paul Bresser, 'Arrabal komt los van zijn obsessies', *de Volkskrant*, 6 juni 1970.

[170] Een jaar eerder waren de kosten voor een volledig dagprogramma *f* 400,-, en de kosten voor de opleidings-cursussen (publiciteitscursus, keramiekopleiding en Cineworkshop) *f* 500,- per jaar.

[171] Het schooljaar telde tien maanden. In 1970 kostte het volgen van één losse cursus per week *f* 25,-; in 1971 *f* 30,-. Dat betekende dus dat het volgen van één cursus per week net zo duur was als het volgen van vijftien cursussen per week. In het jaar 1969-70 was de verhouding volledige cursisten tegenover 'losse' cursisten nog 388 tegen 522 geweest; twee jaar later waren er 765 volledige cursisten en nog slechts 200 'losse'.

[172] De prijs steeg van *f* 15,- per maand in 1968 naar *f* 30,- per maand in 1971. Ca. honderd à honderdvijftig cursisten hadden met deze verdubbeling van kosten te maken.

[173] Voute (1972) 28.

[174] Penn-Kuyper (1972) 11.

[175] Anon., z.t., *NRC*, 6 maart 1970 (knipsel in archief Vrije Academie). Vier films van Zwartjes zijn ingezonden voor de Westdeutsche Kurzfilmtage in Oberhausen: *Square Bedroom, Birds, Eating, Seats Two*. Verder zijn films van Jan Wiegel, Marcel van Hoorn, Wim Schlebaum, Jean Paul Vroom, Jac. Verheul en Niko Paape ingezonden.

[176] *Visual Training*: www.youtube.com/watch?v=PduxpGsIGnY, op 22 februari 2017. Interview Anton Martineau, 28 december 2012.

[177] Leo Jacobs, 'Negentien docenten keren niet terug; Frans Zwartjes stafdocent Psychopolis de Vrije Academie: Filmtechniek leer je in een half uur'.

[178] Hanna Dons, *Stageverslag Vrije Academie / DNA / GEMAK* (Utrecht 2012) 42.

[179] Interview Frederick Linck, 16 november 2012.

[180] Dons (2012) 30. Zij citeert hier Anna Abrahams (e.a. red), mm² – *Experimentele film in Nederland vanaf 1960* (Amsterdam 2004) 201.

[181] Ibidem, geciteerd bij Dons (2012) 31.

[182] George Schouten, ‘Retrospectief Frans Zwartjes: De prince van de Lage Landen’, *Filmkrant*, september 1990. Geciteerd bij Dons (2012) 31.

[183] Dons (2012) 31.

[184] Gertjan Zuilhof, ‘Frans Zwartjes als leraar. De tovenaar en zijn leerlingen’, tekst uit 1990 in: Frans Zwartjes, The Great Cinema Magician, serie experimentele films, tekstboekje in dvd-box Nederlands Filmmuseum (2007).

[185] www.youtube.com/watch?v=eY96WZ9cE_g, op 22 februari 2017.

[186] Rudy Koopmans, ‘De kraakdozen van Michel Waisvisz’, *de Volkskrant,* 16 september 1975. In dit artikel wordt het principe van de kraakdozen uitgelegd. Vermeld wordt dat Waisvisz zijn opleiding had genoten aan het Koninklijk Conservatorium, waar hij een vrijwel ongebruikte studio vol elektronica aantrof. Ik vermoed dat hij die studio bij de Vrije Academie aantrof.

[187] Michel Waisvisz in ‘2e Bericht uit Psychopolis’, 1971, archief Peter van Loon.

[188] Vanaf april 1976 werd Michel Waisvisz van zijn taken ontheven; het is onduidelijk wat er is misgegaan met steam. In het archief van de Vrije Academie bevinden zich hoge rekeningen en brieven die over betalingsmoeilijkheden voor geluidsapparatuur gaan. Alle lesvakken die met muziek en geluid te maken hadden, werden vanaf september 1976 opgeheven. Na vertrek uit Den Haag richtte Waisvisz met anderen in Amsterdam s.t.e.i.m. op.

[189] Brief van de wethouder van Onderwijs van de Gemeente Den Haag. Hij protesteert bij het Bestuur tegen een ‘raadselachtige postzendingsactie’ die toch zeker *f* 800,- moet hebben gekost, 10 mei 1972, archief Vrije Academie.

[190] ‘Overleed weduwe uit Nij Beets als gevolg van toezending vreemde pakketjes?’, *Leeuwarder Courant* z.d., 1972; ‘Lucifers en geluidsband’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 april 1972; ‘Dood bejaarde dame wellicht versneld door pakketpost-experiment?’, 4 mei 1972; Krantenknipsels in archief Vrije Academie, met onvolledige data.

[191] Stencil van Afdeling ‘Ruimte’, gedateerd 1 februari 1972, archief Vrije Academie.

[192] Dit betrof films gemaakt door Lampe en leerlingen van de Cineworkshop. Anon., ‘Alternatieve Cinema in huize De Krakeling’, *Haagsche Courant*, 1 september 1970.

[193] In de Haagse Vermeerstraat. Brief van Anton Martineau aan George Lampe, 24 september 1970, archief Vrije Academie.

[194] Op initiatief van *Release* zelf. Er was op dat moment alleen nog een vestiging in Amsterdam. Notities van de vergadering van het Dagelijks Bestuur, 15 mei 1970, archief Vrije Academie.

[195] In het jaarverslag 1971-72: Perrenet schreef voor A.V.O. (Actio Vincit Omnia – eerder: Arbeid Voor Onvolwaardigen) een ‘aangrijpend’ rapport.

[196] Interview Leo van der Kruk, 6 november 2013.

[197] Brief van Ralph Prins aan Lampe, 8 mei 1974, archief Vrije Academie.

[198] Interviews Georg Hadeler, 25 september 2013; Trix Zwartjes, 11 oktober 2013.

[199] Penn-Kuyper (1972) 39.

[200] Idem, 17.

[201] Wim Wiegel hield zich op de Willem Arntsz Hoeve bezig met een nieuwbouwproject voor een nieuwe leefgemeenschap, die het isolement van de psychiatrische patiënt zou doorbreken. Daar werd ook gesproken over ‘muren wegbreken’, ook letterlijk.

[202] ‘Formuleringen, doelstelling, methodiek en organisatie van Psychopolis’, 1971, geciteerd bij Voute (1972) 29.

[203] Samenvatting van enkele equipes – zonder datum, 1, 1976-77, archief Vrije Academie.

[204] Penn-Kuyper (1972) 14.

[205] Samenvatting van enkele equipes – zonder datum, 1, 1976-77, archief Vrije Academie.

[206] Idem.

[207] Wilhelm Reich, *Arbeitsdemokratie* (Kopenhagen 1937).

[208] George Lampe, ‘Info voor de begeleiders’, 31 januari 1972, archief Vrije Academie.

[209] Binnen de equipe ontwikkelde zich na verloop van tijd ‘op natuurlijke wijze’ een kerngroep, die de ‘kernequipe’ werd genoemd: dit was een club van vaste mensen die de equipevergaderingen bijeen riep en stof kon aandragen. De kernequipe hield zich bezig met beleidszaken en continuïteit. In 1972 bestond de groep uit George Lampe, Rudi Rooijackers (directie), Frans Zwartjes, Ber Mengels, Wil Bouthoorn en Charles den Hartogh. Later werd de kernequipe meer geïnstitutionaliseerd, maar het was een gremium dat min of meer natuurlijk gegroeid was.

[210] Jaarverslag 1971-72, inleiding. De equipe was van observatorium laboratorium geworden.

[211] Lampe geciteerd bij Penn-Kuyper (1972) 15.

[212] Lampe geciteerd bij Penn-Kuyper (1972) 44.

[213] Equipeverslag, 24 oktober 1972, archief Vrije Academie.

[214] Penn-Kuyper (1972) 35.

[215] De ‘Reactie op de verkennende kunstnota’ (van de Gemeente Den Haag) werd als een driejarenplan geformuleerd.

[216] A. Dalen Gilhuys, ‘Vrije Academie: Kwaliteit boven expansie’, *NRC*, 25 november 1972; dit artikel gaat over de reactie op de verkennende kunstnota en het driejarenplan. Lampe vertelt dat hij zich bezint op de vraag hoe de academie zich het beste op de hele bevolking kan richten. Er zijn nu 1000 deelnemers, het lijkt wenselijk zich nu op de kwaliteit te gaan richten.

[217] Voute (1972) 27.

[218] Brief aan CRM, 12 december 1972, met een specificatie van de salarissen en honoraria, sociale lasten en pensioenpremies over 1971; brief van het Bestuur van de Stichting de Vrije Academie aan B en W, 8 juni 1973, met salarisvoorstel en voorstel voor pensioenregelingen voor 1973.

[219] Anon., ‘Heinz Edelmann (35)’, *Haagse Post*, december 1969/januari 1970. Vermeld wordt dat hij in Scheveningen gaat wonen. Vanaf september 1970 was hij gastdocent aan de Vrije Academie.

[220] Nieuwe begeleiders in het jaar 1974-75 waren: Carl Gellinga (Cargelli) en Werner Brenneisen (zij startten op 1 februari 1975), Peter Gentenaar (verving Ber Mengels) en Leo van der Kruk (starten op 1 april 75). Reinier Gerritsen kwam erbij als docent fotografie. Berry Holslag gaf klei/steen/hout/kunststoffen. Brenneisen nam de lessen van Charles den Hartog over: monumentale activiteiten.

[221] In Psychopolis jaar 2, het cursusjaar 1971-72, was Gerard Verdijk samen met de gastbegeleider Jan Juffermans aangesteld voor het vak ‘milieuverkenning en vormgeving’, werd Trix Zwartjes als docente textiel aangesteld en werd het lesvak van Gust Romijn dat eerder ‘objekten, kunststoffen, metaal’ heette, omgedoopt tot ‘objekt/projekt’. Andere nieuwe docenten: Armand Perrenet voor theater, Piet v.d. Heuvel voor het vak ‘situaties’, Thomas Rajlich voor ‘zeefdruk’ en Gerard Lubbe voor ‘beweging’. Pim van der Maas werd aangetrokken voor lassen, boetseren en beeldhouwen, Floor Peters werd begeleider foto, film, kleur. Ber Mengels kwam na enige tijd van afwezigheid weer terug. Hans de Jong was een nieuwe begeleider keramiek. Onder de gastbegeleiders viel de filmer Jan Vrijman op, evenals geluidmensen als Han Bennink en Gilius van Bergeyck. Leon Bouter (ex-deelnemer) en Lilith Stoffels gaven mode.

[222] Hierover werd al geschreven in het jaarverslag 1971-72.

[223] Vanaf 1953 vond subsidiëring door het rijk plaats via het loket van de Kunsten (CRM) en niet via dat van Onderwijs, juist omdat de Vrije Academie zich niet met toetsingseisen had willen inlaten.

[224] Voute (1972) 40.

[225] Voorstel uitgangspunten voor een nieuwe wijze van functioneren van de Vrije Academie, 25 september 1974, archief Vrije Academie.

[226] Notulen Bestuursvergadering, 6 december 1974, archief Vrije Academie.

[227] Equipeverslag, 17 september 1974.

[228] De categorieën:

A. De echte amateurs: mogen een onbeperkt aantal jaren lessen volgen, maar niet meer dan 7 units per week

(7 x 2,5 uur = 17,5 uur).

B. Kunstenaars: mogen max. 15 units volgen, in principe niet langer dan 1 jaar. Na overleg kan daar van afgeweken worden.

C. Personen die een vakmatige opleiding willen volgen, worden doorverwezen naar erkende instituten voor kunstonderwijs. Kunnen zij daar niet terecht, dan biedt de Vrije Academie de mogelijkheid zich gedurende 1 jaar te oriënteren, voor een onbeperkt aantal uren per week; dit werd teruggebracht naar niet meer dan 7 units per week.

D. Mensen die een gezamenlijk kunstzinnig project willen verwezenlijken en daarvoor accommodatie, outillage en/of begeleiding van de Vrije Academie nodig hebben, mogen dat aan de Vrije Academie doen. Hiervoor geldt geen beperking van 7 units.

E. Stagiairs e.d. zijn toegestaan, op verzoek van de instelling voor HBO.

F. De Vrije Academie kan besluiten gegadigden toe te laten die niet aan de categorieën A t/m E voldoen. Het gaat hier om personen die - blijkens deskundig advies - alleen aan de Vrije Academie zich kunnen ontplooien en waarvan een positieve invloed verwacht kan worden.

229 Equipeverslag, 22 januari 1975, archief Vrije Academie.

230 Tekst in de Prospectus 1976-1977, archief Vrije Academie.

231 In de bestuursvergadering van 5 september 1975 kwam een schrijven van het ministerie van CRM (26 augustus 1975) aan de orde. Het ministerie bleek het niet eens te zijn met de wijze waarop de oriëntatiecursus in de nieuwe prospectus werd aangeboden, namelijk 15 units per week en de mogelijkheid tot verlenging. Notulen Bestuursvergadering 5 september 1975, archief Vrije Academie.

232 Interview Lilian Spoelstra, 7 december 2012.

233 Overigens was hiermee de kous niet af. In 1980 kwam het ministerie van CRM opnieuw met een voorstel, ditmaal om de Vrije Academie ambtelijk te verplaatsen van de afdeling Beeldende Kunst en Bouwkunst naar de afdeling Amateuristische Kunstbeoefening en Kunstzinnige Vorming. Na veel besprekingen, nota's, evaluaties etc. is dit voorstel van CRM ingetrokken. Zie Werkjaarverslag 1980-81. Op 20 januari 1983 kwam het bericht van het ministerie (onder Elco Brinkman) dat de rijkssubsidie per 1 januari 1984 stopgezet werd.

234 Bert Bakker, neef van de eerste uitgever, de ex-echtgenote van Victorine Hefting.

235 Brief aan B en W, 18 oktober 1969.

236 Brief van CRM aan het Bestuur, 27 april 1970.

237 Werkjaarverslag 1977-78, 2.

238 'Samenvatting enkele equipes', zonder datum, 1976-77, archief Vrije Academie.

239 Werkjaarverslag 1977-78, 7.

240 Jan Juffermans, 'Vreemde expositie in Utrechts station. Broodje rail boven het perron', *Algemeen Dagblad*, 2 maart 1971; Dolf Welling, 'Bielbouwsels'(sic), *Haagsche Courant*, 26 februari 1971.

241 Werkjaarverslag 1977-78, 7.

242 Interview Frans Zwartjes, 11 oktober 2013.

243 Egbert-J de Bruijn, Informatie/verslag. Vrijdagavond unit fotografie, 4 maart 1977, archief Vrije Academie.

244 Jaarverslag 1975-76: het deelnemersaantal groeide dat jaar tot 1471. Voor het grootste deel bestond dit aantal uit mensen die zich inschreven voor een losse cursus (801), maar er zaten toch ook nog 535 deelnemers in categorie A, feitelijk de belangrijkste categorie en daarnaast 57 mensen die een volledig avondprogramma volgden. Voor het groeiend contingent deelnemers waren maatregelen nodig; daarom stak de equipe veel tijd in plannen voor een optimale bezetting van het gebouw. Zeker 400 deelnemers meer zouden geplaatst kunnen worden wanneer meer lessen 'uitgesplitst' zouden worden; d.w.z. de deelnemers spreiden over twee lokalen en naast de begeleider een goede assistent aanstellen.

245 Zo werd in september 1975 Leo van der Kruk naast Lampe aangesteld en Peter Gentenaar naast Jan Sierhuis.

[246] In 1977 meldden zich in totaal 1891 deelnemers, waarvan 1290 personen voor een losse unit. Het aandeel deelnemers dat zich voor een omvangrijker programma inschreef bleef constant: elk jaar rond de 500 à 600 personen.

[247] Verslag van een vergadering met CRM, Gemeente, Bestuur en Direktie, 29 januari 1976, archief Vrije Academie.

[248] Jaarverslag 1975-76, X; Notulen Bestuursvergadering 2 mei 1975, archief Vrije Academie.

[249] Interview Lilian Spoelstra, 7 december 2012.

[250] Zowel in de prospectus van 1975 als in die van 1976 staat niet vermeld dat deelnemers van de oriëntatiecursus niet meer dan zeven units mochten volgen. Vanaf 1977 werd deze beperking wel opgenomen.

[251] Lampe stuurde een aantal equipe-leden (Frans en Trix Zwartjes. Mengels, Bouthoorn, Rooijackers, Floor Peters) een brief (12 december 1973) dat hij een aparte vergadering wilde beleggen, die, hoewel ongebruikelijk, niet voor iedereen toegankelijk zou zijn. Het ging over de problemen die ontstaan waren met de mensen die in psychiatrische behandeling waren (geweest). Deze aparte vergadering werd gepland om half 9 ’s ochtends. De volgende dag was er een vergadering ook om half 9 ’s ochtends, die wel voor iedereen toegankelijk was.

[252] Verslag over het werkjaar 1975-76, VII Categorie F, archief Peter Paul van Loon.

[253] Los briefje, ongedateerd, archief Vrije Academie.

[254] Bernadette van Oosterom en haar collega Dirk van Ostaden vervulden bijna twee jaar de taak als stagiairs van de Sociale Academie. Voor een overzicht van de problemen waar zij op stuitten: werkjaarverslag 1977-78, 17-20.

[255] In 1978. Jaarverslag 1979-80, 23.

[256] De eerste jaren, 1976-79, was de naam van deze cursus voluit: algemene vorming analyse/ begripsontwikkeling/ ideeontwikkeling/vormgeving/ beeldvorming. Daarna werd het kortweg Analyse Vormgeving.

[257] Deze prospectus is ongedateerd. De performance ‘ben ik mooi ben ik lief’ werd uitgevoerd in het werkjaar 1979-80. Dat betekent dat de prospectus op zijn vroegst van 1980-1981 moet zijn. Marianne Smits noemt zichzelf tegenwoordig Marianne Grootenboer. De prospectus is te zien op: www.youtube.com/watch?v=DrnEQF KoEYA, op 22 februari 2017. Zie ook afbeelding 152.

[258] Gastbegeleiders in 1980-81 waren o.a. Harry Kroon, Nan Hoover, Marinus Boezem, Pier van Dijk en Robert Joseph.

[259] Verslag werkjaar 1981-82, 6-7.

[260] Prospectus 1978-79.

[261] Interview Lilian Spoelstra, 7 december 2012.

[262] Werkjaarverslag 1979-80; in 1979 schreven zich 2421 personen in, 1805 daarvan voor losse units, en zo’n 550 personen halftime.

[263] Verslag werkjaar 1979-80, 12.

[264] Ibidem, 13.

[265] Prospectus 1980-81.

[266] Robert M. Pirsig, *Zen en de kunst van het motoronderhoud* (Amsterdam 1976). Exemplaar met aantekeningen en onderstrepingen van Lampe is in bezit van Gerrit Jan de Rook.

[267] G. Lampe, Aan de begeleiders van analyse vormgeving en specials voor het werkjaar 1980/1981, Uitnodiging tot een werkvergadering op donderdag 29 mei 1980 van 16.30-19.00 uur in de bibliotheek, archief Vrije Academie.

[268] Idem.

[269] Verslag Werkjaar 1979-’80, Stichting de Vrije Academie voor Beeldende Kunsten Psychopolis, 19-21. In dit jaar was de naam van de unit nog: ‘Tekenen en schilderen naar de realiteit uitsluitend exact’; het jaar erop werd de naam: ‘tekenen en schilderen exacte uitbeelding realiteit op basis van exacte abstractie’.

[270] Verslag Werkjaar 1980-81, 1-2.

[271] Lampe, ‘VR: Verander je nou steeds of blijf je dezelfde? ANT: Inderdaad’, *Verslag Werkjaar 1979-1980*, Stichting de Vrije Academie voor Beeldende Kunsten Psychopolis, 27-31.

[272] Interview Paul Hošek, 22 augustus 2016.

[273] Verslag Werkjaar 1979-1980, 27-31. Lampe schreef hierin dat professor Van der Leeuw tot de 'initiatiefnemers voor de oprichting van deze academie behoorde'. Dit artikel was Lampes zwanenzang, waarschijnlijk zijn laatst geschreven tekst.

[274] Afgebeeld staan onder andere: 3. Trix Zwartjes, 7. Rudi Rooijackers, 10. Carla Hartjesveld, 13. Leo van der Kruk, 16. Frans Zwartjes, 18. Jan Sierhuis, 19. Wil Bouthoorn, 22. Jan Snoeck, 27. Lynn Warnaar, 28. George Lampe, 29. Ton de Bruin, 30. Guy Stapert, 31. Bo Seibel, 32. Egbert de Bruijn, 33. Roebijem van Haselen, 34. Gerard Lutz, 35. Gerrit van der Bosch, 36. Bibeb, 37. Berry Holslag, 38. Victorie Hefting, 39. Gust Romijn, 40. Hessel de Boer, 41. Jan van Vliet, 42. Georg Hadeler. Op de ezel portret van Nol Kroes (47) met aan weerzijden Lilian Spoelstra (45) en Marian van Heelsbergen (49), 50. Cargelli.

[275] In het najaar van 1966 introduceerde de Vrije Academie het lesvak Monumentale kunst.

[276] Anon., '"Mondriaantjes" beschilderen grauwe muren vrije academie', *Het Vrije Volk*, 24 november 1967, Plakboek Publiciteit deel 3, archief Marc van Bilderbeek.

[277] Uitspraak van Louis Gans van het Prins Bernhardfonds. Verslag van de vergadering gehouden 17 april 1969 in de kamer van de heer Mouwen in Gevangenis I te Den Haag, archief Vrije Academie.

[278] Het Prins Bernhardfonds subsidieerde dit project met een bedrag van *f* 20.000 voor één jaar begeleiding (brief Prins Bernhardfonds aan Lampe, 1 mei 1969, archief Vrije Academie). Anon., 'Uniek experiment: Gevangenen beschilderen 400 meter muur', *Het Vrije Volk*, 23 augustus 1969; Anon., 'Uitgerekend Nol Kroes', *Haagsche Courant*, 26 augustus 1969.

[279] Anon., 'Uitgerekend Nol Kroes', *Haagsche Courant*, 26 augustus 1969.

[280] Interview Marijke Verhoef, 15 januari 2014.

[281] VPRO-documentaire *Psychopolis, beeldende kunst* werd uitgezonden op 10 december 1970. Zie www.youtube.com/watch?v=Wi_LK5erPgc, op 22 februari 2017. (Psychopolis lange versie 1 van 3, etc)

[282] Psychopolis 1 t/m 6 www.youtube.com/watch?v=Vi3lHfq5x8A, op 22 februari 2017.

[283] Chris Rehorst, toen student in Leiden en oud-deelnemer van de Vrije Academie was hierbij betrokken. Hij noemde Rob van Koningsbruggen als een van de deelnemers. Interview Chris Rehorst, 10 april 2014.

[284] Anon., '"Environment" lustrumviering', *Het Vaderland*, 27 juni 1970; Anon., 'Environment onderwerp van discussie en kritiek', *Leidsch Dagblad* 29 juni 1970; Anon.,'Verzet tegen ontwijding Pieterskerk', *Leidsch Dagblad*, 25 juni 1970; Anon., 'Leidse lustrum met wetenschap en welzijn', *NRC*, 25 juni 1970; Anon., 'Aanstootgevende objecten uit Pieterskerk verwijderd', *Nieuwe Leidse Courant*, 27 juni 1970; Anon.,'Leids lustrumcongres een flop', *Trouw*, 3 juli 1970; Anon.,'Pieterskerk kan niet ontheiligd worden, meent prof. Berkhof', *Trouw*, 6 juli 1970. Knipsels in archief Vrije Academie.

[285] Anon.,'Gematigd optimisme rond lustrum Leidse Universiteit', *Het Vaderland*, 26 maart 1970. Hierbij is een foto van de maquette afgebeeld.

[286] Anon., '"Environment" lustrumviering', *Het Vaderland*, 27 juni 1970. Poppen werden steeds hergebruikt.

[287] Floor Peters startte een filmopleiding in Rotterdam. Knipsel in archief Vrije Academie: 'Unieke filmopleiding start in De Lantaarn', waarbij genoteerd staat : HVV 6-10.

[288] 'Kluchtige verwikkelingen met Frans Zwartjes, Floor Peeters, Michael Waisvisz, Anje Robertson, Willem Breuker, Gerti Jansen, Monique, Margreet en Linda', kladje in het archief Vrije Academie, gedateerd 30 maart 1973.

[289] Tekst in Prospectus 1968-69, archief Vrije Academie.

[290] Provinciale Staten beëindigden de subsidie in de loop van 1974.

[291] Brief van Bestuur aan Gedeputeerde Staten, 27 maart 1974, archief Vrije Academie.

[292] Studentenblad 'Psch', 1970-71.

[293] Anon.,'Evaluerend artikel over Aktualiteitsonderzoek', zonder datum, archief Vrije Academie.

[294] Rapport Workshop Actualiteitsonderzoek (stuk zonder datum, maar moet eind van het cursusjaar 1970-71 zijn),

archief Vrije Academie.

[295] George Lampe, 'Info voor de begeleiders', 31 januari 1972, Info 2, archief Vrije Academie.

[296] Stageverslag Henk Engel (1972-73), archief Vrije Academie.

[297] Stageverslag Kivo/Qivo (pseudoniem van Joop van der Brugge), daarin 'proses-krant, van begin december tot nu/= eind januari' (juni 1972), archief Vrije Academie.

[298] Stageverslag Henk Engel (1972-73), archief Vrije Academie.

[299] Verslag van de afdeling Projekt en Objekt, 1 februari 1972.

[300] Werkjaarverslag 1980-81, 39.

[301] Dag van de Voet, 1976; Neutronenbom, Jaarverslag 1978-79.

[302] Brief van Armando Bergallo aan Mr. Lampe, z.d., Project Psychopolis, archief Vrije Academie.

[303] Werkjaarverslag 1980-81, 40. *Het Vaderland*, 2 februari 1981, 7. Foto in Haagse Beeldbank.

[304] Werkjaarverslag 1980-81, 40. *Het Vaderland*, 16 februari 1982, 1. Foto in Haagse Beeldbank.

[305] Brief van Juffermans aan Lampe, Verdijk, Hadeler en deelnemers, z.j., archief Vrije Academie.

[306] Brief van Lampe aan Juffermans, 7 oktober 1971, archief Vrije Academie.

[307] Prospectus 1964: 'Het unieke instituut van het uit leerlingen opgebouwde assistenten-apparaat'; Lijst van deelnemers, assistenten, begeleiders, gastbegeleiders en bestuursleden in het verleden of nu, ca. 1980, archief Vrije Academie.

[308] Notulen docentenvergadering, 1 juli 1966. Over verspilling bij beeldhouwen: verslag vergadering afd. Beeldhouwen, 12 februari 1966; Verslag adjunct-directeur 1965-66, 8, archief Vrije Academie.

[309] Tekst in Prospectus 1970-71 onder het hoofdje 'Psychopolitiek in Psychopolis.

[310] Dit was een van de uitkomsten van het onderzoek van Penn-Kuyper (1972) 34.

[311] 'Concept 2 Formuleringen: Doelstelling, Methodiek en Organisatie van Psychopolis', 24 augustus 1971, 4; geciteerd in brief van Jan Juffermans aan Lampe, Verdijk, Hadeler en deelnemers, z.j. (september/oktober 1971), archief Vrije Academie.

[312] Interview Frederick Linck, 16 november 2012.

[313] Tekst in Prospectus 1968-69, archief Vrije Academie.

[314] Tekst in Prospectus 1969-70 onder het hoofdje 'Toelichtingen', archief Vrije Academie.

[315] Samenvatting equipevergadering 14 januari 1976; interview Sierhuis, 23 januari 2014; interview Frans Zwartjes, 11 oktober 2013.

[316] Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

[317] Interview Anton Martineau, 28 december 2012.

[318] Brief Lampe aan Haagse Politie, 6 april 1970, archief Vrije Academie.

[319] Interview Ruud Monster, 19 augustus 2016.

[320] Tekst in Prospectus 1968-69, archief Vrije Academie.

[321] Kattestaart en Koolschijn, 'De Vrije Academie, Veertig jaar kunst zonder selectie', 15.

[322] Ibidem, 10.

[323] Tekst in Prospectus 1968-69, archief Vrije Academie.

[324] 'Deelnemer, assistent, begeleider, gastbegeleider of bestuurslid in het verleden of nu', ca. 1980, archief Vrije Academie. Dit betreft een lijst met 270 namen van o.a. (oud)deelnemers en hun huidige plaats in het kunstleven en eventuele andere artistieke beroepen. Het is een duidelijke poging om het resultaat van het kunstonderwijs tot dan toe weer te geven vanaf het begin van het bestaan van de Vrije Academie tot op het moment waarop de lijst tot stand kwam. De lijst is niet gedateerd, maar doordat sommige deelnemers (Anja Mul, Lynn Warnaar) genoemd worden als docent, valt af te leiden dat de lijst ongeveer rond 1980 moet zijn opgesteld. De lijst is verre van compleet, maar in grote lijnen zijn de genoemde namen ook terug te vinden op artindex.nl.

[325] Na 1964 werd de mogelijkheid tot het verkrijgen van een studiebeurs niet meer in de prospectussen vermeld. Na

1972 werden deelnemers er op gewezen dat ze een studietoelage konden aanvragen, evenals kinderbijslag, belastingaftrek en uitstel van militaire dienst.

326 Notulen bestuursvergadering, 28 augustus 1973, archief Vrije Academie.

327 Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

328 Pieter Slaman, *Staat van de student, tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland* (Amsterdam 2014) 183, 263-264.

329 Notulen Bestuursvergadering, 9 januari 1976, archief Vrije Academie.

330 Dries Ekker, ‘’Vrije’ voor vijfde decennium’, *Pulchri* 2 (1986) 17-18.

331 Anon., ‘Mentaliteit veranderen voor een betere samenleving’, ’s Gravenhage, nr. 2 (februari 1971) 25.

332 Brief van Kabinet van de gevolmachtigde minister van Suriname aan de adjunct-directeur van Psychopolis de Vrije Academie, 7 januari 1972, archief Vrije Academie.

333 Rudi Rooijackers vroeg het Prins Bernhardfonds een eenmalige subsidie voor de Nigeriaanse student Josiah Onemu, 17 juni 1968. Via de PvdA vroeg hij hulp bij het verkrijgen van een verblijfsvergunning voor twee Tsjechische jongens die bij de Vrije Academie stonden ingeschreven. 12 oktober 1971, archief Vrije Academie.

334 Zie Bijlage VII.

335 Een berekening aan de hand van leerlingenaantallen en lesgelden uit het jaar 1968 levert een bedrag aan eigen inkomsten op van ongeveer *f* 94.000 voor dat jaar. Zes jaar later, in het boekjaar 1974, bedroeg de opbrengst uit lesgelden *f* 261.316,-, en dat terwijl het leerlingenaantal in 1974 nauwelijks meer was dan dat van 1968, namelijk 800 in 1968 en 870 in 1974. Het aantal volledige dag- en avondcursisten was nu veel hoger, terwijl de amateurs het dubbele aan lesgeld betaalden. De leerlingen van 1974 waren dus veel meer uren in de academie aanwezig dan die van 1968 en hadden in principe dus meer profijt van de faciliteiten. De prijspolitiek was een ideële kwestie, een gevolg van de wens één grote creatieve macht van zelfbewuste individuen te creëren die het ‘industrieel-elitaire complex’ van repliek zou kunnen dienen (Notulen equipevergadering, 7 september 1976). Maar tegelijkertijd legde deze antikapitalistische visie de Vrije Academie geen windeieren. Het surplus aan inkomsten, samen met de hogere subsidies, maakte het mogelijk om meer docenten en assistenten aan te trekken.

336 Rapport Cor Bekker, november 1969, archief Vrije Academie

337 Bericht uit Psychopolis, prospectus 1970-71. Onder het hoofdje ‘psychopolitiek in psychopolis’.

338 Bijvoorbeeld om in aanmerking te komen voor de BKR, sinds januari 1972.

339 Ik heb over de periode Lampe gesproken met 19 oud-deelnemers (Georg Hadeler, Eva Schamhardt, Peter Gentenaar, Chris Rehorst, Kees Westerduin, Frederick Linck, Josephine Sloet, Frits Droog, Leo van der Kruk, Ingrid Rollema, Marijke Verhoef, Joséphine Verbist, Lilian Spoelstra, Lichel v.d. Ende, Annemieke Vink, Barney de Krijger, Ruud Monster, Paul Hošek en Adriaan van der Staay). Van deze 19 deelnemers hebben 11 personen een vragenlijst ingevuld. De vragenlijsten zijn niet representatief. Ze werden opgestuurd aan de respondenten, om ze bij voorbaat alvast na te laten denken over het gesprek, vooral over de vraag wat de academie voor hun leven en werk betekend heeft. Sommige oud-deelnemers werden benaderd in de hoedanigheid van oud-docent; zij bleken vervolgens onverwacht ook deelnemer te zijn geweest (Georg Hadeler, Peter Gentenaar, Frits Droog, Leo van der Kruk, Ingrid Rollema). In die gevallen zijn aan hen ook vragen gesteld over het deelnemerschap. Verder is gesproken met zeven oud-docenten (naast diegene die behalve leerling ook docent waren): Wil Korrelboom, Aat Verhoog, Jan Snoeck, Anton Martineau, Jan Sierhuis, Frans en Trix Zwartjes. Daarnaast is gesproken met oud-directeur Bob Bonies en de schoonmaakster Hennie v.d. Tang.

340 Interview Kees Westerduin, 24 januari 2014.

341 Interviews Marijke Verhoef, 15 januari 2014; Wil Korrelboom, 2 oktober 2013; Eva Schamhardt, 29 januari 2014; Hennie van der Tang, 8 november 2013; Josefine Verbist, 5 februari 2014.

342 Ruud Brouwers, ‘Psychopolis. Gesprek met George Lampe en Livinus van der Bunt’ (sic), *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunst*, 23 november 1970, 557 e.v.; Dolf Welling, ‘Psychopolis maakt niets waar van

schone opzet', *Haagsche Courant*, 13 november 1970.

343 Dolf Welling, 'Psychopolis is de Vrije Academie is Psychopolis niet', *Haagsche Courant*, 24 september 1970.

344 Interviews Peter Gentenaar, 12 november 2013; Aat Verhoog, 20 februari 2013.

345 Interview Eva Schamhardt, 29 januari 2014.

346 Wim de Jong, 'De Vrije Academie in Den Haag wil de techniek de baas blijven. Psychopolis, een vogel die zich niet laat vangen', *De Groene Amsterdammer*. Knipsel in archief Vrije Academie, z.j. (moet 1970/71 zijn).

347 Penn-Kuyper (1972) 44.

348 Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

349 Interview Ruud Monster, 19 augustus 2016.

350 Interview Paul Hošek, 22 augustus 2016.

351 Interview Ingrid Rollema, 8 oktober 2013.

352 Interview Lilian Spoelstra, 7 december 2012.

353 Interview Paul Hošek, 22 augustus 2016.

354 George Orwell, *Animal Farm, a fairy story* (London 1945).

355 L. van Duinhoven, 'Alles opblazen en opnieuw beginnen', *Algemeen Dagblad*, 30 mei 1970.

356 Jaarverslag 1971-72, 1, archief Vrije Academie.

357 De bedragen waren niet gebaseerd op de geldende docentensalarissen, maar op die van begeleiders bij creativiteitscentra.

358 Zie bijvoorbeeld equipeverslag van 6 november 1973, archief Vrije Academie.

359 Lidy van Marissing, 'George Lampe, Kunstenaars zijn niet veel méér dan klonten in de pap', *de Volkskrant*, 4 januari 1969; L. van Duinhoven, 'Alles opblazen en opnieuw beginnen', *Algemeen Dagblad*, 30 mei 1970.

360 Verslag van een vergadering met CRM, Gemeente, Bestuur en Direktie, 29 januari 1976, archief Vrije Academie.

361 Brief van F.A. Wijbrans-Roosa, 15 mei 1966, archief Vrije Academie.

163. Deelnemers De Gheijnstraat, begin jaren zeventig.

Noten Epiloog

1 Jaarverslag Vrije Academie 1981-82, 2, archief Vrije Academie.

2 Interview Hennie van der Tang, 8 november 2013.

3 Brief van het ministerie van WVC aan de Raad voor de Kunst, 5 december 1983, kenmerk K/BK 12558, archief Peter Gentenaar.

4 De Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, Manifestatie donderdag 21 juni 1984 van 14.00 – 22.00 uur, 5-6 , archief P.P. van Loon.

5 Dons (2012) 37.

6 De Vrije Academie, beleidsplan van het interim-bestuur, met daarin de rapportage en advies van de Commissie van Goede Diensten t.b.v. De Vrije Academie voor Beeldende Kunsten, 1987, archief Vrije Academie.

7 Notulen bestuursvergadering 27 februari 1987, geciteerd bij Dons (2012) 39.

8 Het plan om een collectief ontslag door te voeren riep veel weerstand op onder personeelsleden. Zij namen contact op met de vakbond ABVA/KABO. Voor het ontslag waren twee kort gedingen noodzakelijk. De ondernemingsraad (opgericht voorjaar 1988, secretaris Peter Gentenaar) vocht het collectief ontslag aan. Iedereen kreeg een gouden handdruk mee.

9 Dries Ekker, 'Vrije Academie nu toch terug naar "af"", *Pulchri*, 2 (1989) 8.

10 Concept verzoek kantonrechter (De Brauw Blackstone Westbroek advocaten & notarissen), 26 september 1990, geciteerd bij Dons (2012) 40.

11 Inventarisatie van visies van het profiel van de hoofdbegeleiders, taakvoorwaarden. 18 november 1988, geciteerd bij Dons (2012) 41.

12 Interview Bob Bonies, 12 februari 2014.

13 Brief van advocatenkollektief nachtegaalstraat utrecht aan het Gewestelijk Arbeidsbureau te 's Gravenhage, 9 februari 1990, betreffende ontslagaanvragen Vrije Akademie (sic) 4, archief Peter Gentenaar.

14 Marina Peters, *De Vrije Academie, op weg naar een nieuw elan* (1987) 7,8, in: Haags Gemeente-archief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 129.

15 Naam van deze postacademische werkplaats: IRAME (*Institute for Research on Art-Media and Environment*).

16 Annemiek Hulleman, Stageverslag (1994) XXIV-XXV, Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 120.

17 Anon., Spannend steekspel om Vrije Academie, brede steun voor reddingspoging, *Haagsche Courant*, 28 juni 1991. In: Hulleman (1994) 24.

18 Vergaderingen van het bestuur van de Vereniging van Deelnemers 1991-2004, Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 76.

19 Zie Bijlage VIII, Overzicht Subsidies.

20 Vergaderingen van het bestuur van de Vereniging van Deelnemers 1991-2004, 7 december 1994, Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 76.

21 *Het programma van de Vrije Academie Den Haag. Een evaluatie en een behoeftenonderzoek onder Haagse beroepsbeeldende kunstenaars en de deelnemers van de Vrije Academie*, rapporteur Drs. L.A.A. Buys (Nijmegen 1999), 9-11. In: Gemeentearchief Den Haag, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 55.

22 Idem, 10.

23 Beleidsvisie Vrije Academie Kunstenplanperiode 2001-2004, Bijlage III (5), Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr 56. Tarief voor één avond per week: *f* 1200 per tien maanden.

24 Idem.

25 Notulen bestuur van de Vereniging van Deelnemers 25-1-2001, Vergaderingen van het bestuur van de Vereniging van Deelnemers 1991-2004, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 76.

[26] Verslag bijeenkomst VA-medewerkers, 7-2-2001, 2, Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv.nr. 76.

[27] Notulen deelnemersvergadering 25-9-2001, Haags Gemeentearchief, 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 76.

[28] Meerjarenbeleidsplan 2005-2008, 2, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 56.

[29] Ibidem, 2.

[30] Beleidsplan 2009-2012, Bijlage 3, 19, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 56.

[31] Idem, 22.

[32] Meerjarenbeleidsplan 2005-2008, 17, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr 56.

[33] Telefoongesprek Ingrid Rollema, 10 januari 2017. Officieel betrof het vluchtelingen met een status, maar in de praktijk waren het mensen zonder verblijfsvergunning. De wethouder was hiervan op de hoogte.

[34] Meerjarenbeleidsplan 2005-2008, 5, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr 56.

[35] Ibidem, 2.

[36] Beleidsplan 2009-2012, 11, Haags Gemeentearchief 1466-01 De Vrije Academie – GEMAK 1950-2006, inv. nr. 56.

[37] Ibidem, 12

[38] Op de website van de academie stond in 2012: De Vrije Academie (Werkplaatsen, DNA, GEMAK) biedt kunstenaars, ongeacht hun vooropleiding, faciliteiten en begeleiding om tot verdere ontplooiing van hun beeldend werk en kunstenaarschap te komen. (…) Zij kunnen in alle vrijheid werken in een gemeenschappelijk atelier en worden technisch en inhoudelijk begeleid in de ontwikkeling van hun werk door ervaren kunstenaars. Deze begeleiders stimuleren de deelnemers tot onderzoek van het eigen beeldend vocabulaire en moedigen hen aan om te experimenteren met andere disciplines. In: Dons (2012) 23.

[39] Zie voor tarieven Bijlage VII. Deelnemerschap werkplaats 1395 euro per jaar of 200 euro per maand; deelnemerschap DNA 3300 euro per jaar; deelnemerschap werkplaats (één dag per week) 1000 euro per jaar; projectruimte 300 euro per maand (en in overleg); deelnemer zelfstandig werkjaar 2000 euro per jaar en 300 euro per maand (min. 3 maanden).

[40] Advies Meerjarenbeleidsplan Kunst en Cultuur 2013-2016, Het Cultureel Kapitaal van Den Haag, 223, archief Marie Jeanne de Rooij.

[41] Stichting Vrije Academie voor Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage, Jaarverslag 2012, 6, archief Marie Jeanne de Rooij.

[42] Directieverslag GEMAK 2013, 1, archief Marie Jeanne de Rooij.

[43] https://www.youtube.com/watch?v=L3frDN4MriU, op 22 februari 2017.

[44] Directieverslag GEMAK 2013, 3, archief Marie Jeanne de Rooij.

[45] Joris Wijsmuller, Haagse Stadspartij, wethouder van Stadsontwikkeling, Wonen, Duurzaamheid en Cultuur.

Noten Bijlagen

[1] Leiden, 13 november-5 december 1948 in De Lakenhal; Rotterdam, 22 december 1948-10 januari 1949; Dordrecht opening op 22 januari 1949; Gemeentemuseum Den Haag 6 oktober-6 november 1949; Gouda 16 september-16 oktober 1950; Rotterdam, Schielandshuis 28 oktober-12 november 1950.

[2] Kladversie van brief van Livinus van de Bundt aan D.A.M. Binnendijk, hoofd afdeling Kunstzaken en referendaris der Gemeente Amsterdam, 11 mei 1950; antwoord van Sandberg aan Livinus van de Bundt, 10 juni 1950, archief Vrije Academie.

[3] Fransje Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst. De geschiedenis van de collectie 20ste-eeuwse kunst van het ministerie van OCW 1932-1992* (Amsterdam/Leiden 2007) 142-144 .

[4] Ibidem. De regeling heeft tot 1984 bestaan. Ook voor overzeese rijksscholen werden schoolprenten vervaardigd.

[5] Anton Prinner, 1902-1983, Frans-Hongaars schilder, graficus, beeldhouwer.

[6] De tentoonstelling in het Gemeentemuseum was opgezet door het HCC en beoogde ‘het publiek een inzicht te geven in hetgeen naar hedendaagse maatstaven goed en verantwoord mag heten te midden van het vele lelijke dat ons omringt’. Daarom waren de toegangsprijzen lager dan normaal. Deze tentoonstelling werd op 4 oktober geopend. Op 8 oktober hield de de Vrije Academie de conferentie ‘Charmante Kitsch’ en opende de gelijknamige tentoonstelling.

[7] R.E. Penning, ‘4 van de Vrije Academie exposeren’, *Haagsch Dagblad*, 30 november 1951.

[8] In het archief van de Vrije Academie bevindt zich een blad met vier uitgeknipte artikelen over deze expositie, o.a. uit *Het Vrije Volk*, december 1951.`

[9] R.E. Penning, ‘Ied Bekker-Kok’, *Haagsch Dagblad*, 22 februari 1952.

[10] Julien Coulommier, ‘Livinus van de Bundt. Revolutionaire Grafiek’, *Telegraaf*, 1 oktober 1957.

[11] Anon., ‘Vrije Academie bestaat tien jaar’, *Binnenhof*, 18 november 1957; R.E. Penning, ‘Docenten exposeren in Vrije Academie’, *Haagsch Dagblad*, 22 november 1957.

[12] P. Oudshoorn, ‘Guus Melai exposeert in vrije Academie’, *Haagsch Dagblad*, 21 maart 1958.

[13] A.B., ‘Uit de Haagse Kunstzalen. Idonia Fraissinet, Ad van Dijk en Frans de Haas’, *Het Vaderland*, 24 april 1958; H.A. Gerretsen, ‘Jonge kunstenaars in de Vrije Academie’, *Het Vrije Volk*, 25 april 1958.

[14] Anon., ‘Vrije Academie twintig jaar. Kritiekprijs voor Eef Schamhardt’, *Haagsche Courant*, z.d.; december 1967-januari 1968. De boeven in de gangsterfilm werden gespeeld door: Lampe, Kroes, Hoogendoorn en andere docenten. Alle leerlingen werden ‘meedogenloos neergeknald’ (knipsel in archief Marc van Bilderbeek, plakboek Publiciteit deel 3).

Bronnen en Literatuur

Vraaggesprekken

Levina Floothuis-van de Bundt, 4 januari 2011
Channah Malta, 28 maart 2011
Familie Talma (Merema), 29 oktober 2011
Gerard Coljé, † 2014, 11 november 2011
Laura de Moor, 15 december 2011
Christa van Santen (telefonisch), 21 november 2012
Marc van Bilderbeek, 28 november 2012
Frederick Linck, 6 december 2012
Lilian Spoelstra, 7 december 2012
Leon Zeldenrust, † 2017, 15 en 16 december 2012
Adèle de Beaufort, † 2014, 15 en16 december 2012
Anton Martineau, † 2017, 28 december 2012
Wil Mannesse, 3 januari 2013
Andries Minderhout, † 2014, 4 januari 2013 en 14 januari 2014
Co Westerik, 9 januari 2013
Josephine Sloet, 10 januari 2013, 8 januari 2014, 22 januari 2014
Wil Rieser, 16 januari 2013
Belleke Dolhain (telefonisch), 30 januari 2013
Wouter Schaper, 7 februari 2013
Aat Verhoog, 20 februari 2013
Peter Paul van Loon, 7 mei 2013
Conny Denis, 7 mei 2013
Georg Hadeler, 25 september 2013
Jan Snoeck, 27 september 2013
Wil Korrelboom, 2 oktober 2013
Ingrid Rollema, 8 oktober 2013
Frans Zwartjes, 11 oktober 2013
Trix Zwartjes, 11 oktober 2013
Leo van der Kruk, 6 november 2013
Hennie van der Tang, 8 november 2013
Peter Gentenaar, 12 november 2013 en 3 december 2013
Frits Droog, 20 november 2013
Marijke Verhoef, 15 januari 2014
Lichel van den Ende, 17 januari 2014
Jan Sierhuis, 23 januari 2014
Annemieke Vink, 24 januari 2014
Kees Westerduin, 24 januari 2014
Eva Schamhardt, 29 januari 2014
Joséphine Verbist, 5 februari 2014
Bob Bonies, 12 februari 2014

Chris Rehorst, 10 april 2014
Lies Andriessen (telefonisch), 14 februari 2015
Marinus Boezem, 22 januari 2016 (telefonisch) en 16 maart 2016
Jan Henderikse, 27 januari 2016 (telefonisch)
Barney de Krijger, 9 februari 2016
Ruud Monster, 19 augustus 2016
Paul Hošek, 22 augustus 2016
Adriaan van der Staay, 2 december 2016

Tijdschriften en kranten

Binnenhof
Bulletin Internationale Kunst, uitgave van de Haagse kunsthandel Esher Surrey
Haagsche Courant
Montessori Opvoeding, orgaan van de Nederlandsche Montessori-Vereeniging, jaargangen 1918-1940
Nieuw inzicht- gewijd aan de belangen van het onderwijs in het tekenen en het onderwijs in het leren zien van kunstwerken - geïllustreerd orgaan van de studiegroep H9
Pulchri
Schoonheid en Opvoeding, orgaan van de Nederlandsche Vereeniging 'Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs', jaargangen 1919-1942
Het Vaderland
Vrij Nederland

Documentaire

VPRO-documentaire *Psychopolis, beeldende kunst* werd uitgezonden op 10 december 1970. Zie www.youtube.com/watch?v=Wi_LK5erPgc

Archieven

ARCHIEF VRIJE ACADEMIE

RIJKSINSTITUUT VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

Archief A.C.J. (Livinus) van de Bundt
Archief Paul Citroen
Archief Jos W. de Gruyter
Archief Jan van Heel
Archief Van Kempen & Begeer, archiefnummer 0707
Archief Van Marle-Bignell
Persdoc./Ned/ Kunstonderwijs 's-Gravenhage/ Vrije Academie Psychopolis t/m 1971
Persdocumentatie – diverse kunstenaars

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS
Archief Van Biemen, map 945.
Archief Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars

HAAGS GEMEENTEARCHIEF
Archief Cornelia Philippi
Archief De Vrije Academie – Gemak 1950-2006, 1466-01
Archief Gemeentebestuur Den Haag 1953-1990, 0828-01, inv. nr.10837
Archief Haagse Academie van Beeldende Kunsten, 0058-01

AMSTERDAM GEMEENTEARCHIEF
Archief Montessorivereniging

NATIONAAL ARCHIEF
Archief NVTO

PERSOONLIJKE ARCHIEVEN
Marc van Bilderbeek
Levina Floothuis-van de Bundt
Peter Gentenaar
Peter Paul van Loon en Conny Denis
Familie Merema
Laura de Moor

WEBSITES
www.artindex.nl/ovidius
www.delpher.nl/nl/kranten
www.georgelampe.com

Literatuur

Abrahams, Anna (e.a. red), *mm2 – Experimentele film in Nederland vanaf 1960* (Amsterdam 2004).
Adrichem, Jan van, *De ontvangst van de moderne kunst in Nederland, 1910-2000. Picasso als pars pro toto* (Amsterdam 2001).
Akkermans, Adinda en Roos Menkhorst, *Bibeb, biechtmoeder van Nederland* (Amsterdam 2017).
Asselbergs-Neessen, *Vera, Kind, kunst en opvoeding: de Nederlandse beweging voor beeldende expressie* (Amersfoort 1989).

Bakker, Bertus, *Elk zijn Museum, Openbaar kunstbezit 1956-1988. Esthetische vorming van het Nederlandse vol*k (diss. Alkmaar 2013).
Balk, Hildelies, *De Kunstpaus H.P Bremmer 1871-1956* (Bussum 2006).
Bax, Marty, *Het web der schepping, theosofie en kunst in Nederland, Van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006).
Begeman, Nienke, *Victorine* (Amsterdam 1987).
Beljon, J.J., *300 jaar Koninklijke Academie van beeldende Kunsten 's Gravenhage 1682-1982* (Den Haag 1982).
Berserik, Hermanus, *Hermanus Berserik 1921-2002, Werk* (Den Haag 2009).
Blues Tuesdays: de Ateliers 1963-2003 (Amsterdam 2004).
Bleich, Herman M., *Miep de Leeuwe, vroeg werk, schilderijen, aquarellen, tekeningen 1948-1957* (Den Haag 1992).
Bodt, Saskia de, *De verbeelders, Nederlandse boekillustratie in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2015).
Boeke, Kees, *Ervaringen en perspectieven van 'De Werkplaats' te Bilthoven* (Utrecht 1934).
Boekman, Emanuel, *Overheid en kunst in Nederland* (Amsterdam 1939).
Boer, Erik de, *De Voorde, Buitenplaats,werkplaats* (Rijswijk 2005).
Boime, Albert, *The Academy and French Painting in the Nineteenth Century* (New York 1971).
Borgdorff, Henk en Peter Sonderen (red), *Denken in kunst. Theorie en reflectie in het kunstonderwijs* (Leiden 2012).
Boschloo, A.W.A. (red), 'Academies of Art. Between Renaissance and Romanticism', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek V-VI* (1989).
Boughton, Doug, 'Assessing art learning in changing context: High-stakes accountability, international standards, and changing conceptions of artistic development'. In: E. Eisner & M. Day (eds), *Handbook of Research and Policy in Arts Education* (Mahwah NJ 2004) 585-605.
Bourdieu, Pierre, 'Understanding', In: Pierre Bourdieu e.a., *The Weight of the World, Social Suffering in Contemporary Society* (Cambridge UK/Malden USA 1999).
Broek, Anja van den (et al), *Selectie in het Kunstonderwijs. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van OCW* (Den Haag 1998).
Brongers, D., '"Zaken zijn zaken" – het veilinghuis Van Marle & Bignell en het ondernemerschap van Charles John Robert Bignell (19 febr 1890-7 maart 1957)', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1999) 102-119.
Brouwers, Ruud, 'Psychopolis. Gesprek met George Lampe en Livinus van der Bunt' (sic), *Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunst* (23 november 1970) 557 e.v.
Brugmans, H., 'Het Personalisme leeft voort', *De Gids 154* (1991).
Buys, Drs. L.A.A., *Het programma van de Vrije Academie Den Haag. Een evaluatie en een behoeftenonderzoek onder Haagse beroepsbeeldende kunstenaars en de deelnemers van de Vrije Academie* (Nijmegen 1999).

Cardoso Denis, Rafael and Colin Trodd (ed.), *Art and the academy in the nineteenth century* (Manchester 2000).
Charvier, Alexandra, *L'Académie Ranson, creuset des individualités artistiques, 1919-1955* (Mémoire, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne, Paris 2003).
Charvier, Alexandra, 'L'Académie Ranson dans le Paris artistique de l'entre-deux-guerres', *La Gazette de l'Hôtel Drouot,* Paris (16 janvier 2004) 116-117.
Charvier, Alexandra, 'L'Académie Ranson à la croisée des chemins', *La Gazette de l'Hôtel Drouot,* Paris (12 mars 2004) 248-249.
Cohen-Solal, Annie, *Naar levend model, de opkomst van de Amerikaanse kunstenaars, Parijs 1867-New York 1948* (Amsterdam 2003).
Colenbrander, A. e.a., *Nalatenschap: kunst en cultuur in de ogen van W. Jos de Gruyter (1899-1979)* (Groningen 1995).
Constant, New Babylon. Aan ons de Vrijheid, Catalogus Haags Gemeentemuseum (Den Haag 2016).
Corsten, Marie-José, Christianne Niesten, Huib Fens, Pascal Gielen (red), *Autonomie als waarde*. *Dilemma's in kunst en onderwijs, uit de serie Arts in Society* (Amsterdam/Tilburg 2013).

Dam, Peter van, *Ir. Louis Christiaan Kalff (1897-1976): het artistieke geweten van Philips*, uitgave [Z]OO producties (Eindhoven 2006).
Dantzig, Rudi van, *Herinneringen aan Sonia Gaskell* (Utrecht 2013).
Denaro, Dolores e.a, *Johannes Itten, Wege zur Kunst* (Ostfildern-Ruit 2003).
Dercon, Chris, 'Livinus 1909-1979, Er is zo ontzaglijk veel mogelijk', *Die Haghe* 1980 (Den Haag 1981) 169-173.
Dobbelmann, Theo, 'Functionele en autonome keramiek', *Maandblad der Nederlandse Vereniging voor Tekenonderwijs* 72 (1957) 19-20.
Dons, Hanna, *Stageverslag Vrije Academie / DNA / GEMAK* (Utrecht 2012).
Dokter, B., C. van Lakerveld (red), *Een Kunstolympiade in Amsterdam, reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle 1996).
Dommisse, Marianne, *Theo van der Nahmer, begeleid door de Muze*, Haags Palet 6 (Voorburg 2002).
Doorn, Maarten van, *Het leven gaat er een lichten gang, Den Haag in de jaren 1919-1940* (Zwolle 2002).
Dorn, C.M., S.S. Madeja, F.R. Sabol, *Assessing Expressive Learning: a Practical Guide for Teacher-Directed authentic assessment in K-12 visual arts education* (Mahwah NJ 2004).
Drewes, Elsje, *Mengels 1921-1995 Schilderijen – Beelden - Muziekinstrumenten* (Den Haag 2004).
Drewes, Elsje, *Willem Schröfer (1898-1968), Schilder, nonconformist* (Zutphen 1998).
Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 , deel 1, Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)* (Assen/Amsterdam 1977).
Dulken, Hans van, 'De cultuurpolitieke opvattingen van prof. Dr. G. van der Leeuw (1890-1950)'. In: Hoogenboom, Annemieke (red), *Kunst en Beleid in Nederland* (Amsterdam 1985).

Esposito, C., 'Stanley William Hayter et l'Atelier 17', *Nouvelles de l'estampe*, 127 (1993).

Foudraine, Jan, *Wie is van hout. Een gang door de psychiatrie* (Amsterdam 1971).
Frenkel, F.E. (red) met voorwoord van C. Egas, *Provo, kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam 1966).

Galen, John Jansen van, *De gouden jaren van het linkse levensgevoel. Het verhaal van Vrij Nederland* (Amsterdam 2016).
Gelder, G.M. de, *Hegel. Enige essentiële gedachten van zijn philosophie,* uitgave Vrije Academie (Den

Haag 1949).
Gelder, G.M., ‘Culturele aspecten en perspectieven in Nederland omstreeks 1775’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1950-1951 (Leiden 1952).
Gielen, Pascal en Paul De Bruyne (red), *Teaching Art in the Neoliberal Realm: Realism versus Cynism* (Amsterdam 2012).
Giersbergen, Wilma van, *Rotterdamse Meesters. Twee eeuwen kunstacademie in Rotterdam 1773-1998* (Leiden 2012).
Goldstein, Carl, *Teaching Art. Academies and Schools from Vasari to Albers* (Cambridge 1996).
Gras, Saskia, ‘Ontplooiing’, in: A. in ’t Groen, C. de Roon en P. Slaman (red), *Leids-Haags Allegorieënlexicon* (Delft 2016) 237-243.
Gras, Saskia, ‘Haagse Expressie, de kiemen van een merkwaardige vrijheid’, *Tiq* nr.15, catalogus bij de tentoonstelling *Happy Days*, Den Haag 1947-1967, Gemeentemuseum Den Haag (2012).
Gras, Saskia, *Aart van den IJssel, kwetsbaar gepantserd*, Haags Palet 10 (Voorburg 2004).
Gras, Saskia, *De Nieuwe Ploeg, artistieke Werkgroep in Voorburg, 1951-1959* (Zwolle 2007).
Groot, Marjan, *Vrouwen in de Vormgeving 1880-1940* (Rotterdam 2007).
Gruyter, W. Jos de, *Jan van Heel*, (Den Haag 1965).
Gullikers, Judith, ‘Authentiek beoordelen: kansen voor het kunstonderwijs’, *Authentieke Kunsteducatie*, *Cultuur + Educatie* 31 (Utrecht 2011) 38-61.

Haanstra, Folkert, ‘Authentieke Kunsteducatie: een stand van zaken’, *Authentieke Kunsteducatie, Cultuur + Educatie* 31, jaargang 11 (Utrecht 2011) 27-28.
Haanstra, Folkert & Diederik Schönau, ‘Evaluation Research in Visual Arts Education’ in: L. Bresler (red), *International Handbook of research in Arts Education* (Dordrecht 2007) 427-443.
Haas, M., ‘Fantasie deel II’, *Montessori Opvoedin*g (1925) 61-63.
Hafeli, Mary, ‘What happened to authenticity? “Assessing Students’ Progress and Achievements in Art” Revisited’. In: R. Sabol & M. Manifold (eds), *Through the Prism: Looking into the Spectrum of Writings by Enid Zimmerman* (Reston VA 2009) 125-137.
Hamburger, L.,‘Herman Swart 1911-1992’, in *Decorum* XVI 2 (1998) 6-11.
Hansen, Els, *Meer zwart dan wit. Herinneringen & brieven aan Gerard Fieret (1924-2009)* (Alkmaar 2012).
Harambourg, Lydia, ‘Quel fut l’heritage de l’académie Ranson dans les années 1950?’, *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l’Académie Ranson*, Rambouillet, Palais du roi de Rome (Heule 2010) 23-26.
Heilbron, Johan, *Kunst leren: het werkplaatsmodel in de beeldende kunst* (Rijswijk/Zoetermeer 1992).
Hertmans, Stefan, ‘Teaching Art and The Essence’, in: *Teaching Art in the Neoliberal Realm: Realism versus Cynism*, P. Gielen en P. de Bruyne (red) (Amsterdam 2012).
Heynen, Hilde, ‘New Babylon of de antinomieën van de utopie’, *Oase* nr. 43 (1995) 36-49.
Heyting, Lien, *De wereld in een dorp. Schilders, schrijvers en wereldverbeteraars in Laren en Blaricum 1880-1920* (Amsterdam 1994).
Hofkamp, Joke en Evert van Uitert, ‘De Nieuwe Kunstschool (1933-1943)’ in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30 (Haarlem 1979) 233-300.
Hoogenhuyze, Michael van, K. Herzog, H. van Rheeden en O. Schilstra, *De post-ideale academie*, n.a.v. symposium ‘Is kunst te leren?’, Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten Den Haag (Den Haag 1994).
Hoogenhuyze, Michael van, *Geschiedenis van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag. De laatste 50 jaar* (Den Haag 2007).
Hooghiemstra, Daniela, *De geest in dit huis is liefderijk, Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke*

(1884-1966) (Amsterdam 2013).
Itten, Johannes, *Beeldende Vormleer*, bewerkte en uitgebreide vertaling van *Mein Vorkurs am Bauhaus: Gestaltungs- und Formenlehre*, Ravensburg 1963 (De Bilt 1993).

Jobse, Jonneke en Catrien Schreuder, *What's happening? Neo-avant-garde en de Nederlandse kunstkritiek 1958-1970* (Rotterdam 2015).
Jobse, Jonneke, *De schilderkunst in een kritiek stadium? Critici in debat over realisme en abstractie in een tijd van wederopbouw en Koude Oorlog 1945-1960* (Rotterdam 2014).
Joosten-Chotzen, R., *Montessori-Opvoeding en haar toepassing in ons land* (Utrecht 1937).

Kamp, Prof. Dr. M. van der (red), *De Lucaskrater. Historie en analyse van en meningen over het beeldende-kunstonderwijs aan de kunstacademies in Nederland* (Assen 1984).
Kampen, Joke van, *De Werkschuit* (Zutphen 1995).
Kattestaart, Paul en Hans Koolschijn, 'De Vrije Academie, Veertig jaar kunst zonder selectie', *Vrij Nederland*, 10 oktober 1987, 6-17.
Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
Ketelaar, F.C.J. en E.A. Ketelaar-de Vries Reilingh, *Intelligent engagement. Vijftig jaar Sociëteit voor Culturele Samenwerking 1929-1979* ('s-Gravenhage 1979).
Kirkels, Caspar, *Architect van Onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956*, (Nijmegen 2009).
Knoester, Ton en Roelie Knoester-Penninkhof, *Nieuwe Haagse School* (Den Haag 2003).
Koevoets, Ben en Herbert van Rheeden (red), *Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-1980* (Bussum 1980).
Kroes, Kim, Karoline Legel e.a, *Nol Kroes 1918-1976*. Uitgave t.g.v. tentoonstelling in Pulchri Studio (Den Haag 1998).
Kuyvenhoven, F.R.E., *De Staat koopt kunst. De geschiedenis van de collectie 20ste-eeuwse kunst van het ministerie van OCW 1932-1992* (Amsterdam/Leiden 2007).

Laing, R.D., *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness* (Harmondsworth 1960).
Laing, R.D., *The Politics of Experience and the Bird of Paradise* (Harmondsworth 1967).
Leijerzapf, Ingeborg Th. (red), *Geschiedenis van de Nederlandse fotografie: in monografieën en thema-artikelen* (Alphen aan den Rijn 1984-2011).
Leydesdorff, Selma, *De mensen en de woorden* (Amsterdam 2004).
Lichtenstern, Christa en Christoph Wagner, *Johannes Itten und die Moderne* (Ostfildern-Ruit 2003).
Linders, Joke, *Ik bof dat ik een kikker ben. Leven en werk van Max Velthuijs* (Den Haag 2003).
Louis Meys, Landscapes, Portraits and Still Lifes, uitgegeven door de Stichting Louis Meys (Den Haag 1995).

Maingon, Claire, 'Singulière Académie Ranson dans les années 30', *Montparnasse années 30 - Bissière, Le Moal, Manessier, Etienne-Martin, Stahly & les autres… Éclosions à l'Académie Ranson*, Rambouillet, Palais du roi de Rome (Heule 2010) 11-14.
Mann, E., 'De verzameling Suasso', *Kunstlicht 1* no.1 (1980) 15-18.
Marissing, Lidy van, 'George Lampe, Kunstenaars zijn niet veel méér dan klonten in de pap', *de Volkskrant*, 4 januari 1969.
Martin, Hans, *Wat niet in Baedeker staat* (Amsterdam 1931).
Martis, Adi, *Voor de kunst en voor de nijverheid. Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland*, diss. UvA (Amsterdam 1990).

Martis, Adi, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)' in: *Kunstonderwijs in Nederland, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30, (Haarlem 1980) 79-171.
Merema, Bart, *Het onderwijs in de Kennis der Beeldende Kunst* (Amsterdam 1919).
Merema, Bart, *Beeldende Kunst: het leren zien en begrijpen* (Bilthoven 1935-60).
Merema, Bart, *Levensontplooiing in vorm en kleur* ('s Gravenhage 1938).
Merema, Bart, *Aesthetische vorming door de beeldende kunst* (Bussum 1948).
Middendorp, Jan, *'Ha daar gaat er een van mij!', Kroniek van het grafisch ontwerpen in Den Haag 1945-2000* (Rotterdam 2002).
Montijn, Ileen en Alied Ottevanger, *Altijd heimwee: Agnes van den Brandeler, een aristocrate in de kunst* (Amsterdam 2009).
Moor, Chr. de, *De eeuw is mooi begonnen, maar niet uitgegroeid, Herinneringen van Christiaan de Moor*, van commentaar voorzien door drs. H.P.S. de Groot (Amsterdam 1994).

Neytzell de Wilde, Caroline, *Een Mary-Gold als verjaarscadeau, aquarellen en schetsen 1942-1945*, (Franeker 1987).
Nijs, T. de, en J. Sillevis (red), *Den Haag, geschiedenis van de Stad, deel 3, Negentiende en Twintigste eeuw* (Zwolle 2005).
Nussbaum, Martha C., *Cultivating Humanity, a Classical Defense of Reform in Liberal Education* (Harvard 1998).
NVTO, *Vijftig jaren teekenonderwijs in Nederland. Beknopt verslag van het congres te Amsterdam in 1930*, uitgegeven ten behoeve van het onderwijs en van studeerenden, met steun van het departement van OKW (Rotterdam 1930).

Odijk, Els van (red), *Er is een Rijks-Akademie, over ruimte voor kunstenaars* (Bussum 1995).
Onderscheiden, verbinden, vernieuwen. De toekomst van het kunstonderwijs. Advies van de commissie-Dijkgraaf voor een sectorplan kunstonderwijs, mei 2010.
Oosterbaan Martinius, Warna, *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945* (Den Haag 1990).
Orwell, George, *Animal Farm, a fairy story* (London 1945).

Penn-Kuyper, Myriam, *Verslag van een stage* (Leiden 1972).
Perry, Gill, *Women Artists and the Parisian Avant-garde* (Manchester 1995).
Pevsner, Nicolaus, *Academies of Art, Past and Present* (Cambridge 1940).
Pirsig, Robert M., *Zen en de kunst van het motoronderhoud* (Amsterdam 1976).
Plantenga, J.H., *De Academie van 's Gravenhage en haar Plaats in de Kunst van ons Land, 1682-1937* ('s Gravenhage 1938).
Pots, Roel, *Cultuur, koningen en democraten, overheid en cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).

Read, Herbert, *Education through Art* (London 1958).
Redeker, Hans, *De dagen der artistieke vertwijfeling, een essay over de crisis van het kunstenaarschap* (Amsterdam 1950).
Reich, Wilhelm, *Arbeitsdemokratie* (Kopenhagen 1937).
Rehorst, Chris, *Jan Buijs, architect van De Volharding* (Den Haag 1983).
Renders, Hans, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 39-42.
Renders, Hans en Binne de Haan (eds), *Theoretical discussions of Biography, Approaches from History,*

Microhistory, and Life Writing (New York 2013).
Reynaerts, Jenny, *'Het karakter van onzer Hollandsche School'. De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, 1817-1870* (diss. Leiden 2001).
Reynolds, Graham, *S.W. Hayter: a tribute*, Apollo CVX (febr. 1982).
Rheeden, Herbert van, "'Nieuw Inzicht", een vooruitstrevend tijdschrift voor het tekenonderwijs 1936-1940', in: Marc Adang e.a (red), *Met eigen ogen, opstellen aangeboden aan Jaffé* (Amsterdam 1984).
Rheeden, Herbert van, *Om de vorm: een eeuw teken-, handenarbeid- en kunstnijverheidsonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1989), een bewerking van de dissertatie *Formalisme en expressie. Ontwikkelingen in de geschiedenis van het teken- en kunstonderwijs in Nederland en Nederlands-Indië gedurende de 19e en 20e eeuw,* UVA (Amsterdam 1988).
Rheeden, Herbert van, 'Om de kunst of voor de industrie: een vernieuwing die faalde aan het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs te Amsterdam in de jaren vijftig', in: Prof. Dr. M. van der Kamp (red), *De Lucaskrater. Historie en analyse van en meningen over het beeldende-kunstonderwijs aan de kunstacademies in Nederland* (Assen 1984) 50-71.
Righart, H., *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).
Roem, Dr. H.A.C., *Theoretische beschouwingen rond de Beeldende Lichtkunst van Livinus van de Bundt* (Den Haag 1967).
Roem, H.A.C., *Beschouwing over het werk van W. Schrofer en L.v.d. Bundt*, uitgave in eigen beheer (Den Haag, 1946).
Roem, H.A.C., *Geestelijke abnormaliteit als fundamentele menselijke mogelijkheid naar begrip en verschijnsel,* in: Feestbundel-Waterink (1951).
Roem, H.A.C., *Structuurphenomenologische systematisering van het menszijn door centraalstelling van de vrijheidsbeleving* (1952).
Roem, H.A.C., *Zijn, zin en zelfbeleving, referaat door Hans Roem, psycholoog van de Penitentaire Inrichten te 's Gravenhage*, 23 september 1955 (Den Haag 1955).
Roem, H.A.C., *De taal van de schilderkunst* (Den Haag 1957).
Roem, H.A.C., *De gespreksgroep als regulatiegroep* (Den Haag 1965).
Rovers, Eva, *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller (1869-1939)* (Amsterdam 2011).
Ruiter, Frans, 'De nieuwe schikking: van experimentele kunst tot versierkunst' in: *Literatuur* jaargang 18 (2001) 290-298.
Ruiter, Pieter de, *A.M. Hammacher, Kunst als levensessentie* (Baarn 2000).

Sieraden 1800 -1900, Collectie Suasso Amsterdam, tentoonstellingscatalogus Gemeentemuseum Den Haag (Den Haag 1974).
Schönau, Diedrik, 'Towards developmental self-assessment in the visual arts: supporting new ways of artistic learning in school', *International Journal of Education through Art* 8 (2012) 49-58.
Schwegman, Marjan, *Maria Montessori 1870-1952, kind van haar tijd, vrouw van de wereld* (Amsterdam 1999).
Sillevis, John en Max Danser, *Kees Andréa* (Venlo 1981).
Sillevis, John, 'Beeldende Kunst', In: T. de Nijs en J. Sillevis (red), *Den Haag, geschiedenis van de Stad, deel 3, Negentiende en Twintigste eeuw* (Zwolle 2005).
Sillevis, John, *Jan Roëde, een verborgen dialoog*, Haags Palet 25 (Voorburg 2010).
Silver, Kenneth E., *Esprit de Corps: The Art of the Parisian Avant-Garde and the First World War, 1914-1925* (Londen 1989).
Sinderen, W. van, *Fotografen in Nederland, een anthologie 1852-2002* (Amsterdam-Gent 2002).
Slagter, Erik, *Jan Roëde, een kunstenaar keert terug tot zijn middelpunt* (Venlo 1999).

Slaman, Pieter, *Staat van de student, tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland* (Amsterdam 2014).
Snouckaert van Schauburg, W. (red), *La Haye diplomatique et Mondain,* 18 delen (Den Haag 1923-1940).
Soutendijk, Laura, *Lotti van der Gaag* (Zwolle 2003).
Staay, Adriaan van der, *Trage Vertellingen (2)* (Leiden 2009).
Stamps, Laura, 'Constants New Babylon. Pushing the Zeitgeist to its limits', in *Constant, New Babylon, Aan ons de vrijheid*, catalogus Haags Gemeentemuseum, (Den Haag 2016) 12-27.
Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag, De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987).

Taken, Bert & Jeroen Boomgaard, 'Between Romantic Isolation and Avant-Gardist Adaptation' in: *Teaching Art in the Neoliberal Realm: Realism versus Cynism*, Pascal Gielen en Paul De Bruyne (red) (Amsterdam 2012) 87-99.
Tas, J.M.van der, *Kunst als beroep en roeping, dissertatie* (Rotterdam 1990).
Tegenbosch, Lambert en Marian Koekkoek, *Charlotte van Pallandt, Beelden en tekeningen* (Zwolle 1994).
Tegenbosch, Lambert, *Tekeningen van Charlotte van Pallandt* (Venlo 1981).
Tegenbosch, Lambert, *Jan Gregoor* (Breda 1965).
Tiq nr.15 (2012), catalogus bij de tentoonstelling *Happy Days*, Den Haag 1947-1967, Gemeentemuseum Den Haag, september 2012- januari 2013.

Valkman, Otto, *De BKR en de krisis van de verzorgingsstaat* (Amsterdam 1982).
Verhoog, Aat, *Aat Verhoog, Litho's en etsen* (Groningen 1993).
Voute, Pau, *Psychopolis, de Vrije Academie voor Beeldende Kunst en haar plaats naast het officieel erkende kunstonderwijs* (1972).

Weisberg, Gabriel P. en Jane R. Becker, *Overcoming all obstacles: the woman of the Académie Julian* (New Brunswick NJ 1999).
Welling, Dolf, *Jan van Heel* (Maassluis 1973).
Welling, W., *Frida Holleman, de wereld in een zandkorrel* (Rotterdam 1998).
Welten, B., *Kunstonderwijs in Nederland. Een normatief onderzoek naar de ontwikkeling van het kunstnijverheidsonderwijs, voornamelijk in betrekking tot de meer didactisch-esthetische aspecten ervan in Nederland tussen 1870 en 1960* (Leuven 1960).
Willems, Wim, *Van wie is de geschiedenis. Bekentenissen van een biograaf* (Amsterdam 2013).
Willems, Wim, 'Biografie', in: A. in 't Groen, C. de Roon en P. Slaman (red), *Leids-Haags Allegorieënlexicon* (Delft 2016) 59-64.
Willink, Joost, 'De Rijksakademie en de ideologie van de "vrije kunst"', *Kunsthistoriese schriften* 2 (Amsterdam 1979).

Zuilhof, Gertjan, 'frans zwartjes en de haagse school' in: *10e Nederlandse Filmdagen*, catalogus (Utrecht 1990).
Zuilhof, Gertjan, 'Frans Zwartjes als leraar. De tovenaar en zijn leerlingen', tekst uit 1990 in: *Frans Zwartjes, The Great Cinema Magician, serie experimentele films*, tekstboekje in dvd-box Nederlands Filmmuseum (2007).

Verantwoording afbeeldingen

Foto's Saskia Gras: 2, 4, 5, 54, 61, 65, 85, 86, 89, 91, 117, 128, 138, 141, 143, 147, 150, 151.
Archief Vrije Academie: 34, 90, 95, 96, 97, 98, 99, 104, 105, 107, 108, 110, 113, 115, 118, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131,133, 137, 139, 140, 142, 144, 146, 149, 152, 153, 154, 156.
RKD/ MHK/Ned? Kunstenaarsverenigingen E-F: Brochure 'Tentoonstelling, schilderijen, grafiek en teekeningen van Leerl. der Eerste Ned. Vrije Studio, 1936: 24, 25.
RKD/ archief A.C.J. (Livinus) van de Bundt: 28, 29.
Privé-collecties: 27, 44, 50, 56, 63, 64, 68, 71, 72, 83, 84, 87, 102, 106, 109, 112, 132, 135, 148, tekeningen op pagina 136 en 137.
Haags Gemeentemuseum: 30, 32, 43, 45, 46, 70, 77, 79, 80, 101, 111, 136.
Haags Gemeentearchief: 3, 49, 51, 62, 82, 116, 119, 145, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163.

De Moor (1994): 6, 12, 13, 16, 17, 23.
Maingon (2010): 7.
Rovers (2011): 9.
Plantenga (1938): 10.
Knoester (2003): 11, 26, 35, 42, 53, 57, 58, 74, 114.
Dokter (1996): 19, 20, 21.
Gras (2004): 48.
Verhoog (1993): 69.
Bleich (1992): 78.
Linders (2003): 81.

Vrije Academie-prospectus 1948 (foto's Piet van der Ham): 1, 31, 38, 39, 40, 41, 47, 52, 66, 88.
Bulletin Internationale Kunst 4 (1932-33): 14.
Bulletin Internationale Kunst 1 (1938-39): 15.
Bulletin Internationale Kunst 9 (1936-37): 18.
Bulletin Internationale Kunst 5 (1933-34): 22.
George Lampe, 'de vrije academie, den haag', *Maandblad voor beeldende vorming - NVTO - tijdschrift van de Ned. Ver. voor Tekenonderwijs* (april 1969): 103.
Anon.,'Van Vrije Academie naar Psychopolis in 's-Gravenhage', 's-Gravenhage, 20e jaargang, nr. 2 (februari 1971): 93, 121, 122.

Internet (allen gezien op 27-3-2017):
8: anno1900.nl/2014/06/29/wedergeboorte-van-de-rode-olifant/
33: haagsebeeldbank.nl/afbeelding/a673433d-5c48-47ef-9f06-4e8de84b528e
36: www.artnet.de/künstler/louis-meys/french-landscape Hw3XcKnegqeSaLGLYm01JQ2
37: images.memorix.nl/nfm/thumb/800x600/a8dd1a8e-ce6e-af63-3a2d-1201e6518ad5.jpg
55: hart.amsterdam/nl/page/3628
59 en 60: www.mutualart.com/Artwork/Untitled--Luminogramm---1949-52/EC7764E3E409E94E
67: www.invaluable.com/auction-lot/lotti-van-440-c-ef6c70f953
73: 8weekly.nl/recensie/karakteristieke-kleurcomposities-van-een-enthousiasteling/
75: collectie.nederlandsfotomuseum.nl/nl/zoeken-in-de collectie/indeling/detail/start/4?f_fotograaf_naam%5B0%5D=Wijk%2C+Ed+van&f_colorid%5B0%5D=Zwart-wit&f_city%5B0%5D=Den+Haag

92: s-media-cache-ak0.pinimg.com/564x/e0/ba/f7/e0baf7c78633e32c164813cde826211e.jpg.
94 en 134: startwarehouse.com/collections/george-lampe/george-lampe-the-65-to-68-years/
100: nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Den_Haag-Noord
157: gemak.org/images/2010-04/overzicht_programma_en_activiteiten_2009_copy3.pdf